

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“
ПЕДАГОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ПСИХОЛОГИЯ“

ЕЛИЗАВЕТА АНДРЕЕВНА ЕМЕЛЪЯНОВА

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ХАРАКТЕРИСТИКИ
НА ПРОЯВАТА НА ГРАЖДАНСКА ПОЗИЦИЯ
В РАННОТО И КЪСНО ЮНОШЕСТВО

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертационен труд

за присъждане на образователната и научна степен „доктор“
в област на висше образование 3.Социални, стопански и правни науки
професионално направление 3.2.Психология
докторска програма Педагогическа и възрастова психология

Научен ръководител:
проф. д.п.н. Веселин Василев Костов

Пловдив, 2019 г.

Дисертационният труд е обсъден на 12. 03. 2019 г. и насочен към защита от катедра „Психология” към Педагогическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски”, към която докторантът е зачислен в докторантура.

Дисертацията е с обем 259 страници, включва 117 графични фигури, 50 таблици, 5 приложения, 1 списък на публикациите по дисертационния труд и литература със 199 заглавия.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 02.07.2019 г. от 15:00 часа в заседателната зала на новата сграда на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски” на открито заседание на научното жури в състав:

1. Доц. д-р Кирилка Тагарева
2. Проф. д.пс.н. Веселин Василев
3. Проф. д.пс.н. Наталия Александрова
4. Доц. д-р Маргарита Бакрачева
5. Проф. д-р Румяна Божинова

Материалите по защитата са на разположение на интересувалите се в катедра „Психология” към Педагогическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски”.

Автор: Елизавета Андреевна Емельянова

Заглавие: „ Психологически характеристики на проявата на гражданска позиция в ранното и късно юношество”

Увод

Изследването е посветено на изучаването на психологическите аспекти на проява на гражданска позиция в ранното и късното юношество.

Актуалността на изследването е обусловена от редица обстоятелства. Проблемът за формирането на гражданска позиция у подрастващото поколение в днешно време е една от най-значимите и важни задачи на държавата и обществото. Проблемът за развитието на демократична, правова държава е проблем от най-широк мащаб, намиращ се далеч зад пределите на психологията. Е. Ю. Соловьев отбелязва, че в държавата, построена на основата на правата на човека, „на хората категорично трябва да бъде разрешено да мислят така, както те мислят, открито да изразяват всичко, което те мислят, свободно да се разпореждат със силите и имуществото си“. Заедно с това „на индивида му се признава състоянието на „квалифицирана активна гражданственост“. Благодарение на това става действително отдавнашното политико-юридическо правило: „Всеки е длъжен да се подчинява само на този закон, за който той самият е дал съгласието си“. Нас ни интересува какви са психологическите фактори, които водят до формирането на обществената активност на личността и определят особеностите на гражданската позиция на човека и формите на нейното проявяване. Научният отговор на тези въпроси може в голяма степен да определи насоките на работата по построяването на демократично общество и държава.

В руската психологическа наука темата за социалната активност и гражданската позиция е относително нова. В психологическата литература е недостатъчен броят на отпратките към проведени изследвания, които са насочени към изучаването на спецификата на формирането, на особеностите

и формите на дадената активност на личността. Преобладаващият брой изследвания на социалната и политическата активност се разпределят на две групи. Едната група се състои от социологически и политологически изследвания на участието, което гражданите вземат в живота на държавата (Murtagh B., Wyman M., Shulman D., Ham L., В. С. Собкин). Те са ценни за даденото изследване, тъй като се явяват източник на емпирични данни и описание на социологическите гледни точки върху изследания проблем, но в тях практически не са засегнати психологическите механизми на даденото явление. Втората група представляват работите по психология, които са посветени на фундаменталните проблеми на развитието на човека, и в частност, на взаимодействието между човека и обществото в юношеската възраст. Към тях може да се отнесат работите на Е. Ериксън, Дж. Маршиа, Л. И. Божович и др. Всеки от изброените автори разглежда един или друг аспект на това взаимодействие и използва за неговото назоваване определени термини като самоопределение, социална ориентация, идентичност. Тези работи представляват широка и нееднородна теоретична база, върху която са построени огромен брой практически изследвания на различни аспекти на взаимодействието между човека и обществото. Но нито сред посочените фундаментални работи, нито сред практическите им съответствия не намераме конкретни изследвания на социалната активност.

Дисертацията се и състои от увод, три глави, заключение и приложения. В списъка от литературни източници влизат 199 заглавия.

В първа глава на дисертационното изследване са разгледани възгледите на руските и европейските психолози върху проблемите на гражданската позиция на личността, подробно е изучен проблемът за формирането на гражданска позиция в тийнейджърската и юношеската възраст и са отбелязани тенденциите в развитието на гражданската позиция

на съвременните тийнейджъри и юноши, анализирано е мнението на руските и европейските психолози за особеностите на юношеската възраст и проблема за идентичността.

Темата за социалната активност и гражданска позиция е особено значима за юношеската възраст и е тясно свързана с много процеси, които руските психолози описват като централни за този възрастов период. В периода на ранното юношество се наблюдава повишаване на интереса към социалните и моралните проблеми, започва да се изгражда не само цялостна концепция за обществото и съществуващите в обществото институции, но също така се изграждат и етични принципи. Младите хора си изграждат собствени убеждения за политическата система като цяло, за социалните, културните и историческите връзки, които я изграждат. Юношите и девойките се приближават към периода, в който започват да използват осмислен анализ на проблемите, за да постигнат вътрешна съгласуваност; те, правейки оценка на състоянието си в миналото, започват да се замислят за бъдещето си.

Е. Ериксън пише: „Идентичността на индивида се основава върху две едновременни наблюдения – върху усещането за тъждественост със самия себе си и непрекъснатостта на съществуването си във времето и пространството и върху осъзнаването на факта, че твоите тъждественост и непрекъснатост се признават от околните.“ Описвайки идентичността, Е. Ериксън често споменава за фактора признаване на човека от околните, за осъзнаването от самия него на мястото му в обществото, за това, че процесът на интеграция на представите за себе си се съчетава с представите за тази роля, която конкретното общество му отрежда. Именно това свойство на идентичността – осъзнаването на мястото и ролята в обществото – ние разглеждаме като един от компонентите на определението за социално-политическа позиция.

Развивайки идеите на Ериксън, Маршиа разработва класификация на статусите на идентичността (индивидуалните стилове за справяне с кризата в тийнейджърската възраст) в зависимост от наличието или отсъствието на опит за нормален тип фиксация (инвестиции на индивида в професията или идеологията). Дж. Маршиа през 1966 година определя четири етапа в развитието на идентичността, които се измерват със степента на професионалното, религиозното и политическото самоопределяне на младите хора. Той предполага, че съществуват само четири статуса на идентичността, които описват всички варианти на формирането на идентичността в тийнейджърската и юношеската възраст: постигната идентичност, мораториум, предрешена идентичност, дифузия.

Четирите изброени статуса съответстват на комбинациите от двата, въведени от автора, фактора: факторът на извършването на избор и факторът на наличие на търсене (активност).

Дж. Маршиа подчертава, че статусите не могат да се смятат за „нива на идентичността“ или фази на изграждане на идентичността, тъй като преходите между статусите могат да се извършват във всички посоки с изключение на смяната на статуса Мораториум или Постигната идентичност със статуса Предрешена идентичност.

Проблемът за гражданствеността на личността е привличала вниманието на много изследователи. Голямо внимание на нейното изучаване са отделяли А. С. Макаренко, В. А. Сухомлински. В редица дисертационни изследвания по проблемите на гражданствеността на личността и формирането на гражданска позиция се разглеждат методите и начините на нейното формиране (Д. В. Кирилов, Т. И. Кобелева, Н. Ф. Крицкая, Т. А. Михейкина, И. В. Молодцова, Н. В. Попович и др.). Анализът на този проблем е осъществяван предимно в рамките на педагогическите изследвания.

В работите на Б. Г. Ананиев, Л. И. Божович, Л. П. Буева, С. И. Иконникова, А. Г. Ковалъов, И. С. Кон, А. Н. Леонтиев, В. Н. Мясищев, А. В. Петровски, Н. И. Рейнвалд, С. Л. Рубинщайн и др., посветени на изучаването на различни аспекти на психология на личността, се дава психологическа обосновка на гражданското развитие на личността.

Социално-политическата позиция е резултат от осъзнаването от човека на самия себе си като активен субект, като част от обществото, способен не само да се приспособява или да наблюдава обществото, но и да го изменя, да му влияе със съответното осъзнаване на своята роля, функция и силите на действие (които не е задължително да се намират в активно състояние).

Трябва да се отбележи, че гражданската позиция на личността се явява развиваща се категория, която се формира в резултат на взаимодействието на личността с обкръжаващата я действителност. При отразяването от позицията на личност на измененията, които се извършват в реалния живот, се променят както отношенията на личността към тези изменения, така и характерът им. В зависимост от измененията на историческия и идеологическия подход към понятието „родина“ се изменя и гражданската позиция.

На основата на проведения анализ на литературните източници бяха направени следните изводи:

1. Юношеството е главен етап в изграждането на мирогледа, защото именно тогава съзряват неговите познавателни, а също така емоционално-личностни предпоставки. Юношеската възраст се характеризира не просто с увеличаване на обема на знанията, но и с разширяването на умствения кръгзор, с появата на теоретични интереси, на интереси към научна дейност. Характерна черта на юношеството е формирането на житейски планове. Житейският план възниква в резултат на обобщаване на целите, които си

поставя личността, като следствие от построяването на „пирамида“ на нейните мотиви и изграждане на устойчиво ядро на ценностни ориентации.

2. Юношеството е възрастта на придобиване от човека на пълноценен статус в обществото, който е съпроводен с активно социално самоопределение. Социалното самоопределение от такъв род намира отражение в задачите, новообразованията и особеностите, които се приписват на юношеската възраст. Процесът на самоопределение, на формиране на социално-политическа позиция е специфичен именно за юношеската възраст и в някои теории той се явява критерий за определяне на границите ѝ.

3. Съществуват само четири статуса на идентичността, които описват всички варианти на формиране на идентичността в тийнейджърската и юношеската възраст (Дж. Маршиа).

4. Изучаването на проблема за гражданската позиция, както на тийнейджърите, така и на юношите и девойките, в днешно време представлява едно от най-приоритетните направления в психологическите изследвания, в това число и в психологията на развитието.

5. Гражданската позиция е рефлексивно отношение на субекта към събитията от действителността и собствената дейност, което се опира на системата от граждански ценности.

6. Гражданската позиция има трикомпонентна структура, включваща компонентите на познанието, компонентите на отношенията и компонентите на поведението. Всеки компонент има няколко нива на формиране и проява.

7. Активността на гражданската позиция на личността се придобива, развива и усъвършенства в продължение на целия живот на човека. В зависимост от условията, в които попада личността, активността на гражданската позиция се променя.

8. Същевременно анализът на литературата свидетелства за това, че на този етап все още не са изучени достатъчно психологическите особености на гражданската позиция на съвременните юноши и девойки. Именно това е предмет на нашето изследване.

Във втора глава на дисертацията са представени целта, задачите, хипотезите и организацията на процедурата на емпиричното изследване.

За методологическа и теоретична основа на изследването служат фундаменталните методологически положения за единството на съзнанието и дейността, за развитието на психиката в дейността (Л. С. Виготски, А. Н. Леонтиев, С. Л. Рубенщайн и др. Базисни за изследването са: теория за идентичността на личността (А. С. Ватерман, И. Хофман, И. С. Кон, Дж. Маршиа, Дж. Мид, Дж. Търнър, Р. Д. Фогелсън, Л. Б. Шнайдер, Е. Ериксън), подходи към изследването на проблема за личностното самоопределение (Л. И. Божович, М. Р. Гинсбург, Е. И. Головаха, Н. С. Пряжников, В. И. Слободчиков, С. Л. Рубенщайн и др.) и политическото самоопределение (В. С. Собкин).

Обект на изследването е проявата на гражданска позиция в юношеската възраст.

Предмет на изследването е развитието на гражданска позиция в периода от ранното до късното юношество.

Основна цел е изследването на особеностите на гражданската позиция в ранното и късното юношество във връзка с преодоляването на психологическия мораториум при прехода от ранно към късно юношество (от юношество към младост според терминологията на Е. Ериксън). За целта беше необходимо да се прецени доколко младите хора се усещат социално активни;

да се изследва тяхното отношение към нарушаването на обществените морални норми и характера на взаимовръзката между статуса на общата егоидентичност (според Дж. Маршиа) и нивото на сформирание на гражданската активност у човека.

Конкретни задачи на даденото изследване са: изследване на нивото на гражданската активност на юношите и девойките, отношението им към нарушенията на обществените морални норми, определяне на статуса на общата егоидентичност на младите хора, разкриването на взаимовръзката между нивото на сформираност на гражданската позиция и статуса на егоидентичността.

Анализът на теоретичните положения и експерименталните изследвания ни позволи да издигнем следните хипотези:

1. Показателите на сформираност на гражданската активност се повишават при прехода от късно тийнейджърство към юношеска възраст и се понижават в периода на късната зрялост.

2. С повишаване на възрастта на юношите и девойките се получава понижаване на нивото на освободеност от гражданските морални норми.

3. За юношите и девойките в периода на ранното и късното юношество от голямо значение е семейството, в което те търсят положителен опит, поощрение и поддръжка от родителите.

4. Показателите на общата егоидентичност се повишават при прехода от късното тийнейджърство към ранното и късно юношество.

5. Съществува значителна неравномерност при усвояването от юношите и девойките на различните страни на самоопределението: професия, политика, приятелство, любов, семейство.

6. Нивото на сформированост на гражданската активност частично се отразява в нивото на личностната егоидентичност: на високото ниво на гражданска активност съответства както високо, така и средно ниво на личностна идентичност.

Основен метод на даденото изследване се явява констатиращият експеримент (анкениране, полуструктурирано интервю, метод на незавършените изречения).

За реализацията на поставените задачи ние използвахме такива методики, с помощта на които може да се изследва нивото на гражданската активност на юношите и девойките, тяхното отношение към нарушаването на обществените морални норми, да се види сформироваността на гражданската позиция, а също така да се разкрие статуса на егоидентичността:

1. Civic Measurement Models: Tapping Adolescents' Civic Engagement „Моделите на измерване на гражданствеността: диагностика на гражданската активност“.
(*Constance A. Flanagan, Amy K. Syvertsen, and Michael D. Stout*)

2. Assessing civic moral disengagement „Оценка на освободеността от гражданските морални норми“.
(*Gian Vittorio Caprara, Roberta Fida, Michele Vecchione, Carlo Tramontano, Claudio Barbaranelli*)

3. The Developmental Assets Profile (DAP) „Профил на ресурсите на развитие“

4. Методиката „Дж. Маршиа. Незавършените изречения“ - модификация на В. Р. Орестова (1966, Орестова В.Р. 2001)

5. Полуструктурирано интервю (съставено от Л. Ф. Обухова).

Емпиричното изследване се проведе на два етапа:

- първи етап – запознаване с изследваните лица, провеждане на психодиагностично тестване на юношите и девойките с използване на

полуструктурираното интервю. Изследването се провеждаше в индивидуална форма.

- втори етап – провеждане на психодиагностично тестване на младежите и девойките с използване на основния блок методики.

Изследването се провеждаше в групова форма.

След завършването на изследването беше проведена качествена и количествена обработка на получените резултати, данните бяха подложени на математически анализ с използването на програмата IBM SPSS Statistics 22 («Statistical Package for the Social Sciences»).

Изследването се проведе в периода 2015 – 2019 година. Бяха изследвани 729 лица (217 юноши и 512 девойки): 350 ученици в общообразователното училище ДБОУ - Училище №:760 „А. П. Маресиев“ И 379 студенти от бакалавърските и магистърските програми в психологическите специалности на ФДБОУ ВО - Московски държавен психолого-педагогически университет.

Изследваните лица бяха разделени на три групи:

- първа група – юноши и девойки (ученици) от 14 до 17 години;
- втора група – юноши и девойки (студенти бакалаври) от 18 до 21 години;
- трета група – юноши и девойки (студенти магистри) от 22 до 24 години.

Таблица 1

Данни за броя на изследваните лица, взели участие в експерименталното изследване

14-17 години		18-21 години		22-24 години		общо (N)	
Юноши	Девойки	Юноши	Девойки	Юноши	Девойки	Юноши	Девойки
155	195	51	284	11	33	217	512
350		335		44		729	

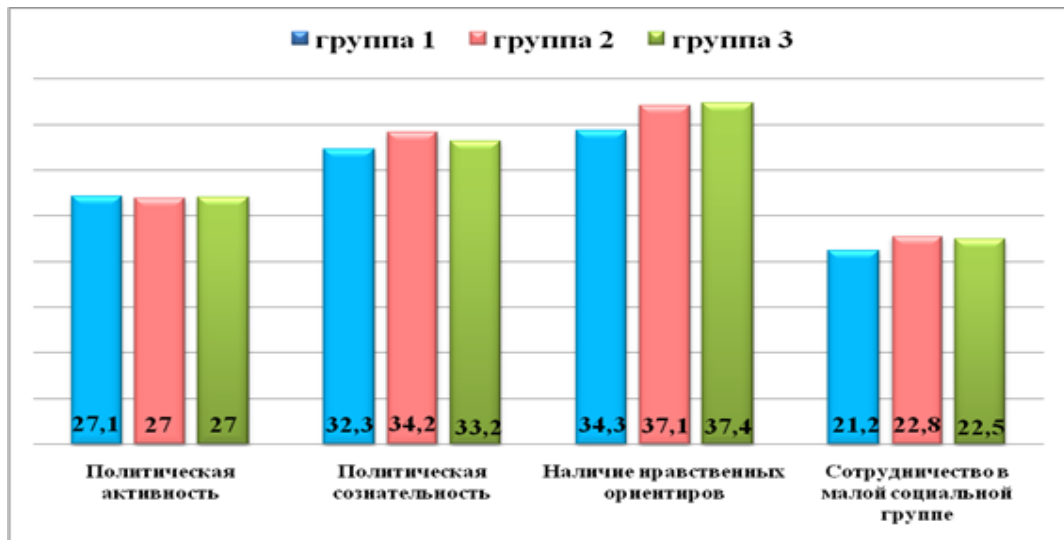
В трета глава на дисертационната работа са представени резултатите от емпиричното изследване.

Достоверността и обосновката на резултатите на даденото изследване се обезпечаваше от изходните научно-методически принципи, от последователната реализация на избраната методология, щателния анализ на съществуващите теоретични източници, планирането на експеримента, съотнасянето на теоретичните положения с резултатите на експерименталните изследвания, използването на апробирани и надеждни методи на изследване, адекватни цели на задачите и логиката на изследването, от достатъчния обем на извадката изследвани лица, от използването на апарата на математическата статистика и съдържателния анализ на разкритите факти и закономерности.

За проверка на първата хипотеза *„Показателите на сформированост на гражданската активност се повишават при прехода от късно тийнейджърство към юношество и се понижават в периода на късната зрялост“* бяха анализирани резултатите, получени при диагностициране на юношите и девойките с използване на методиката „Модел на измерване на гражданствеността: диагностика на гражданската активност“.

Рис. 1

Разпределение на средните значения на параметрите на гражданската активност (обща извадка)

1. Политическа активност (max = 45)

Получените данни позволяват да се направи извод, че при юношите и девойките на възраст от 14 до 24 години практически не стават изменения в политическата активност. Юношите и девойките се отличават с активно отношение към държавната политика, обществения живот, увереност в собствената си значимост за политическата ситуация в страната. Така, оценявайки твърдението :“Аз вярвам, че мога да променя ситуацията в обществото“ и „В сътрудничество с другите членове на обществото аз мога да променя ситуацията към по-добро“, респондентите с висок показател на политическа активност избираха вариантите „напълно съм съгласен“ и „по-скоро съм съгласен“ (съответно 5 и 4 бала). При оценяване на твърдението „Аз мисля за политическа кариера и работа в правителството“ много от изследваните в тази категория избираха отговора „напълно съм съгласен“.

2. Политическа съзнателност (max = 45)

След завършване на училище при обучението в бакалавърски програми значително се повишава политическата съзнателност на юношите и девойките. Твърдения като „СМИ не трябва да критикуват правителството“, „Аз винаги

поддържам политиката на ръководството на страната“, „Не е патриотично да се критикува правителството“ („обратни“ твърдения) или „Когато слушам политически новини, се старая да разбера, какво всъщност се случва?“ имат най-висок среден бал. Тези данни говорят за осмислено отношение на юношите и девойките към информация с политическо съдържание, получавана от различни източници (СМИ, референтни групи и проч). По време на обучението в магистърски програми обаче политическата съзнателност незначително се понижава.

3. Наличие на нравствени ориентири (max = 45)

По дадената скала се наблюдава най-високо значение на средните показатели. Наличието на нравствени ориентири показва тенденция към нарастване. С увеличаването на възрастта значително се повишава наличието на нравствените ориентири. Респондентите отговаряха „напълно съм съгласен“ или „по-скоро съм съгласен“ на твърдения като „Аз смятам, че през живота си хората са длъжни да помагат на тези, които се нуждаят от помощ“, „Аз се ядосвам, когато разбирам, че с хората са се отнесли несправедливо“. Това говори за тяхната отзивчивост, за способността им за съпричастност, чувство за справедливост и честност, готовност за взаимопомощ.

4. Сътрудничество в малка социална група (max = 35)

Твърденията от дадения блок се отнасят към референтната група връстници – ученици/студенти, който се обучават заедно с изследваните лица в училище/университета. В твърденията се анализираха взаимоотношенията вътре в групата, взаимното отървяване, сплотеността. Най-висок показател по тази скала наблюдавахме при респондентите от втората възрастова група (студенти бакалаври).

Таблица 2

Възрастови различия според скалите на методиката „Гражданска позиция“ (обща извадка)

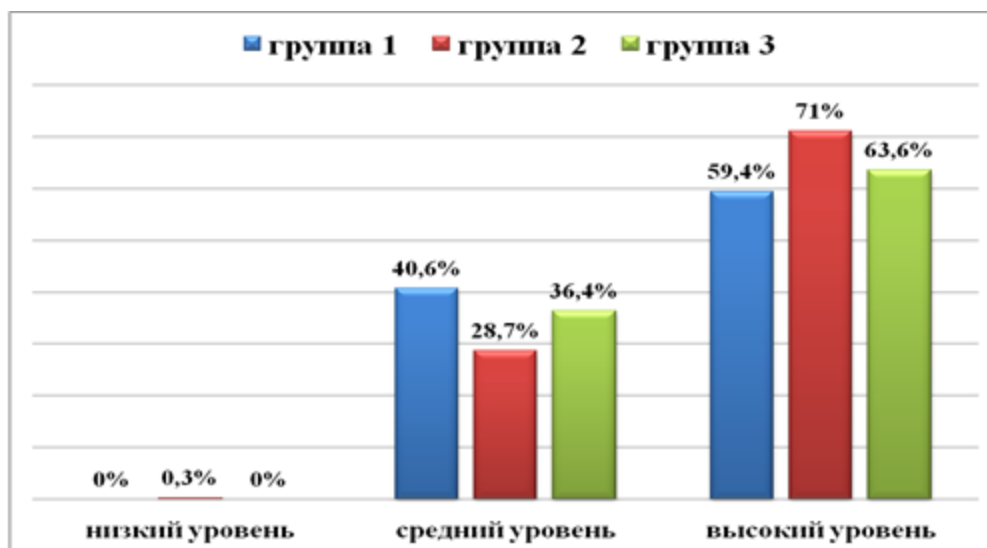
СКАЛИ НА МЕТОДИКАТА „ГРАЖДАНСКА ПОЗИЦИЯ“ (обща извадка)	Групи (14-17 години) – (18-21 години)		Групи (14-17 години) – (22-24 години)		Групи (18-21 години) – (22-24 години)	
	U- по Ман-Уитни	α	U-по Ман-Уитни	α	U- по Ман-Уитни	α
Политическа активност	56608,5	0,435	7403,5	0,677	7296,0	0,914
Политическа съзнателност	45570,0	0,001	6869,5	0,243	6446,0	0,175
Нравствени ориентири	45156,0	0,001	5545,0	0,002	6801,5	0,404
Сътрудничество в малка социална група	49169,5	0,001	6657,5	0,143	7354,5	0,982

В резултат на статистическия анализ на различията (според Т-критерия на Стюdent) бяха получени статистически значими различия между първа и втора група по скалата „Политическа съзнателност“ ($U = 45570$, $\alpha = 0,001$) и „Сътрудничество в малка социална група“ ($U = 49169.5$, $\alpha = 0,001$). Според скалата „Нравствени ориентири“ значителни различия бяха разкрити между първа и втора група ($U = 45156$, $\alpha = 0,001$) и между първа и трета група ($U = 49169.5$, $\alpha = 0,001$).

Рис. 2

Разределение на нивата на гражданската активност (обща извадка)

Юношите и девойките от дадената извадка имат ярко изразени личностни качества, необходими за формирането на гражданска активност. Най-толям бал беше получен по скалата „Наличие на нравствени ориентири“. Като цяло нивото на гражданската активност рязко се повишава при юношите и девойките на възраст 17 – 18 години и незначително се понижава на възраст 22 – 24 години.

Таблица 3

Възрастови различия. Методика „Гражданска позиция“ (обща извадка)

МЕТОДИКА «Гражданска позиция» (обща извадка)	U- по Ман-Уитни	α
Групи (14-17 години) - (18-21 години)	51222,5	0,001
Групи (14-17 години) - (22-24 години)	7574,0	0,833
Групи (18-21 години) - (22-24 години)	6560,0	0,122

В резултат на статистическия анализ на различията (според Т-критерия на Стюдент) бяха получени статистически значими различия между първа и втора група според броя на изследваните лица на второ и трето ниво ($U = 51222.5$, $\alpha = 0,001$).

Рис. 3

Разпределение на средните значения на параметрите на гражданската активност (юноши)

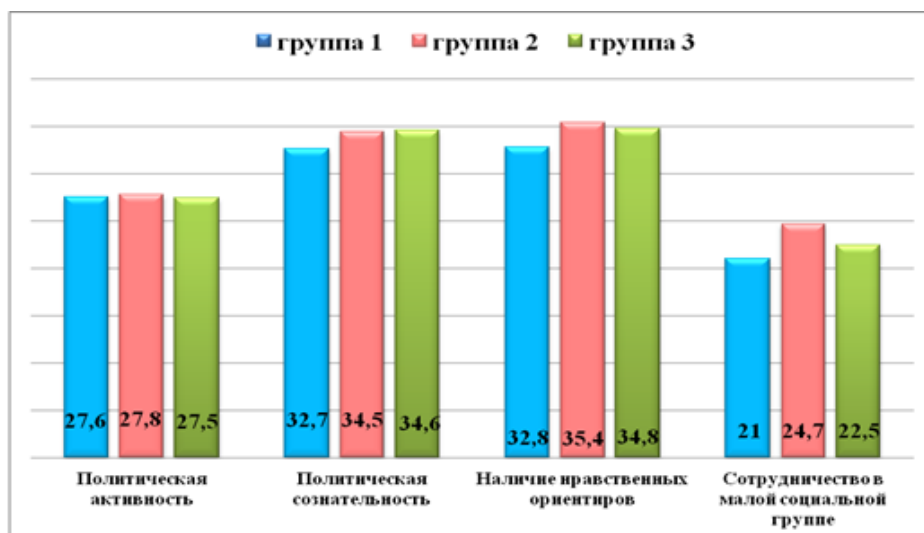

Таблица 4

Възрастови различия според скалите на методиката „Гражданска позиция“ (юноши)

СКАЛИ НА МЕТОДИКАТА «Гражданска позиция» (юноши)	Групи (14-17 години) - (18-21 години)		Групи (14-17 години) - (22-24 години)		Групи (18-21 години) - (22-24 години)	
	U- по Ман-Уитни	α	U- по Ман-Уитни	α	U- по Ман-Уитни	α
Политическа активност	3921,0	0,932	803,5	0,750	267,5	0,810
Политическа съзнателност	3222,0	0,048	718,5	0,383	269,0	0,832
Нравствени ориентири	3064,5	0,016	707,5	0,346	268,0	0,817
Сътрудничество в малка социална група	2607,5	0,001	705,0	0,338	235,5	0,405

В резултат на на статистическия анализ на различията (според T-критерия на Снюдент) бяха получени статистически значими различия между първа и втора група според скалите „Политическа съзнателност“ (U =3222, α

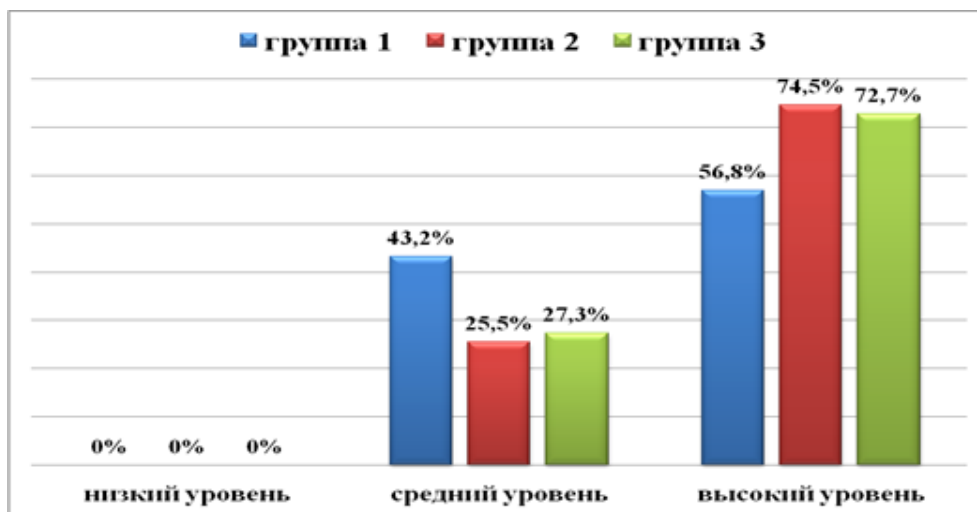
= 0,048), „Нравствени ориентири“, (U = 3064.5, α = 0,016) и „Сътрудничество в малка група“ (U = 2607.5, α = 0,001).

С увеличаването на възрастта при юношите не се наблюдават изменения по параметъра „политическа активност“. Съществува тенденция към повишаване на политическата съзнателност. Към 18 – 22-годишна възраст се повишава наличието на нравствени ориентири, но към 22 – 24 години се наблюдава понижаване на показателите по дадения параметър. Също така към момента на завършване на училище и по време на обучение в бакалавърски програми значително се повишава възможността за сътрудничество в малка социална група. При магистрите значението по този параметър забележимо се понижава.

Рис. 4

Разпределение на нивата на гражданската активност

(юноши)

В трите възрастови групи нито един юноша не е демонстрирал ниско ниво на развитие на гражданска активност. Повече от половината 14 – 17-годишни ученици имат високо ниво на гражданска активност. След завършването на училище и постъпването в университета нивото на

сформираност на гражданска активност при юношите рязко нараства, а след завършването на бакалавърската сепен нивото незначително намалява. Високо ниво на формираност на гражданска активност наблюдаваме при 72,7% магистри от мъжки пол.

Таблица 5

Възрастови различия. Методика „Гражданска позиция“ (юноши)

МЕТОДИКА «Гражданска позиция» (юноши)	U- по Ман-Уитни	α
Групи (14-17 години) - (18-21 години)	3328,0	0,044
Групи (14-17 години) - (22-24 години)	733,0	0,361
Групи (18-21 години) - (22-24 години)	275,5	0,903

В резултат на статистическия анализ на различията (според Т-критерия на Стюдент) бяха получени статистически значими разлики между първа и втора група според броя на изследваните лица на второ и трето ниво ($U = 3328, \alpha = 0,044$).

Рис.5

Разпределение на средните значения на параметрите на гражданската активност (девойки)

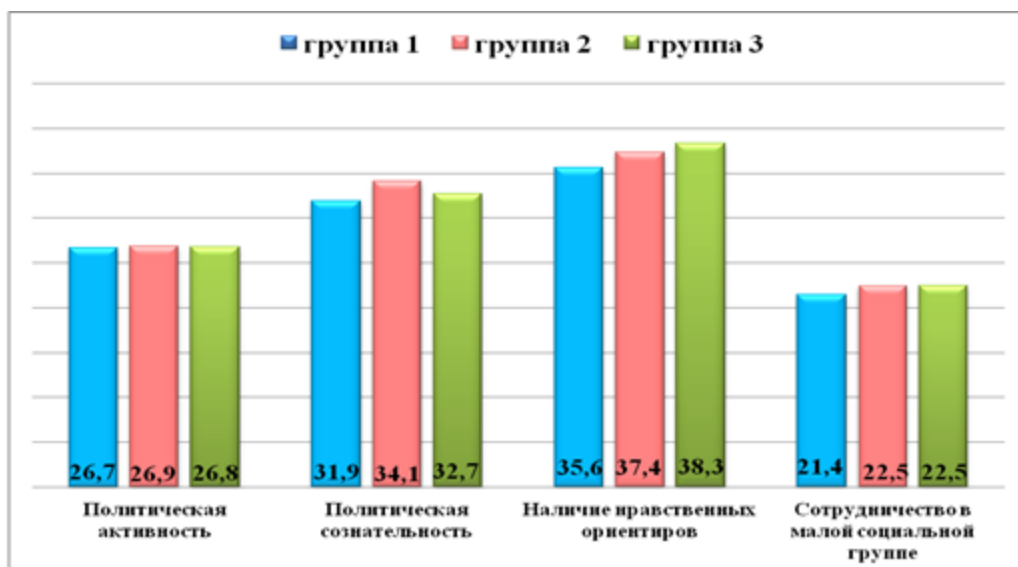

Таблица 6
Възрастови различия според скалите на методиката „Гражданска позиция“ (девојки)

СКАЛИ НА МЕТОДИКАТА «Гражданска позиция» (девојки)	Групи (14-17 години) - (18-21 години)		Групи (14-17 години) - (22-24 години)		Групи (18-21 години) - (22-24 години)	
	U- по Ман-Уитни	α	U- по Ман-Уитни	α	U- по Ман-Уитни	α
Политическа активност	27492,5	0,894	3195,0	0,949	4668,5	0,972
Политическа съзнателност	19884,0	0,001	2830,5	0,268	3913,5	0,120
Нравствени ориентири	23515,5	0,005	2325,5	0,011	4005,5	0,171
Сътрудничество в малка социална група	24243,5	0,020	2846,5	0,289	4582,0	0,834

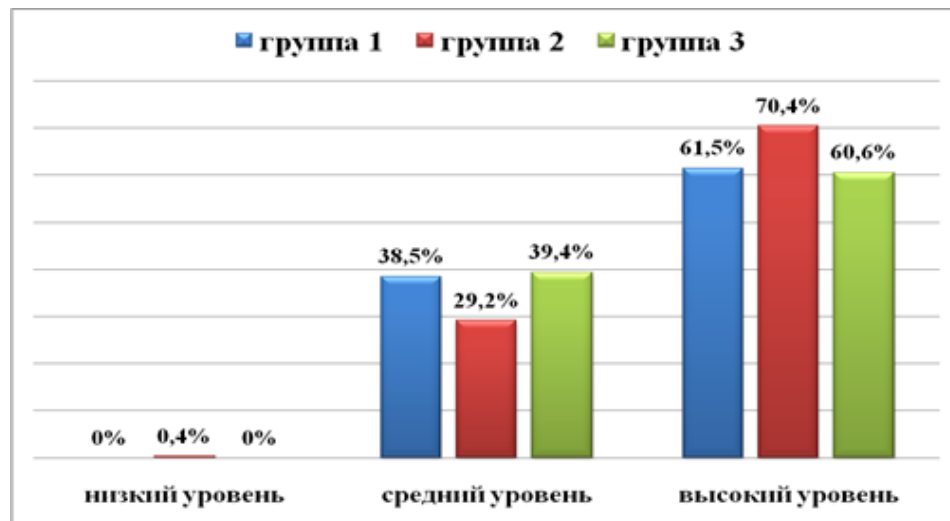
В резултат на статистическия анализ на различията (според Т-критерия на Студент) бяха получени статистически значими различия между първа и втора група по скалите „Политическа съзнателност“ ($U = 19884$, $\alpha = 0,001$), „Нравствени ориентири“ ($U = 23515.5$, $\alpha = 0,005$) и „Сътрудничество

в малка социална група“ ($U = 24243.5$, $\alpha = 0,020$). Също така бяха получени значими различия между първа и трета група по скалата „Нравствени ориентири“ ($U = 2325.5$, $\alpha = 0,011$).

С увеличаването на възрастта при девойките също така не се наблюдават изменения по параметъра „политическа активност“. Най-високо ниво на политическа съзнателност се наблюдава при девойките във възрастта между 18 и 21 години в момента на тяхното обучение в бакалавърска степен. Съществува устойчива тенденция към повишаване на наличието на нравствени ориентири. Също така след завършването на училище се повишава възможността за сътрудничество в малка социална група и тя остава непроменена в периода на обучение в бакалавърска и магистърска степен.

Рис. 6

Разпределение на нивата на гражданската активност (девойки)

В трите възрастови групи само 0,4% от девойките (респондентите от втора група) демонстрираха ниско ниво на развитие на гражданската активност. По-голямата част от изследваните девойки показаха високо ниво на сформираност на гражданската активност: ученичките – 61,5%,

студентките от бакалавърска степен – 70,4%. След завършването на бакалавърската степен нивото на гражданска активност значително се понижава в сравнение с другите възрастови групи.

Таблица 7

Възрастови различия. Методика „Гражданска позиция“ (девойки)

МЕТОДИКА «Гражданска позиция» (Девойки)	U-по Ман-Уитни	α
Групи (14-17 години) - (18-21 години)	24912,0	0,018
Групи (14-17 години) - (22-24 години)	3088,5	0,658
Групи (18-21 години) - (22-24 години)	4028,0	0,085

В резултат на статистическия анализ на различията (по Т-критерия на Стюdent) бяха получени статистически значими различия между първа и втора група според броя на изследваните лица на средно и високо ниво ($U = 24912$, $\alpha = 0,018$). Също така се получи различия на нивото на статистическата тенденция между втора и трета група според броя на изследваните лица на средно и високо ниво ($U = 4028$, $\alpha = 0,085$).

Разглеждайки джендърните различия можем да кажем, че във възрастта между 14 – 17 години девойките демонстрират по-високо ниво на развитие на гражданска активност, отколкото юношите. Но с увеличението на възрастта се наблюдават изменения и юношите на възраст 18 – 21 и 22 – 24 години проявяват по-голям интерес към обществения и политическия живот, отколкото девойките.

Може да се предположи, че с нарастването на възрастта юношите започват да разбират, че личността – това е човек, който не само е политически образован, знаещ, но и активно действащ. Това разбиране настъпва в процеса на политическата социализация, превръщането на

младия човек в личност, способна да изпълнява своите граждански задължения.

При девойките на възраст 18 -21 години, и най-вече на 22 – 24, особено място заемат духовно-нравствените ориентири, които характеризират качеството на поведението на човека в съответствие с общочовешките духовни, морално-етични норми. Също така при девойките на преден план излизат житейските цели, свързани със създаването на семейство, и като следствие, с понижаването на желанието да вземат участие в политическия живот на обществото.

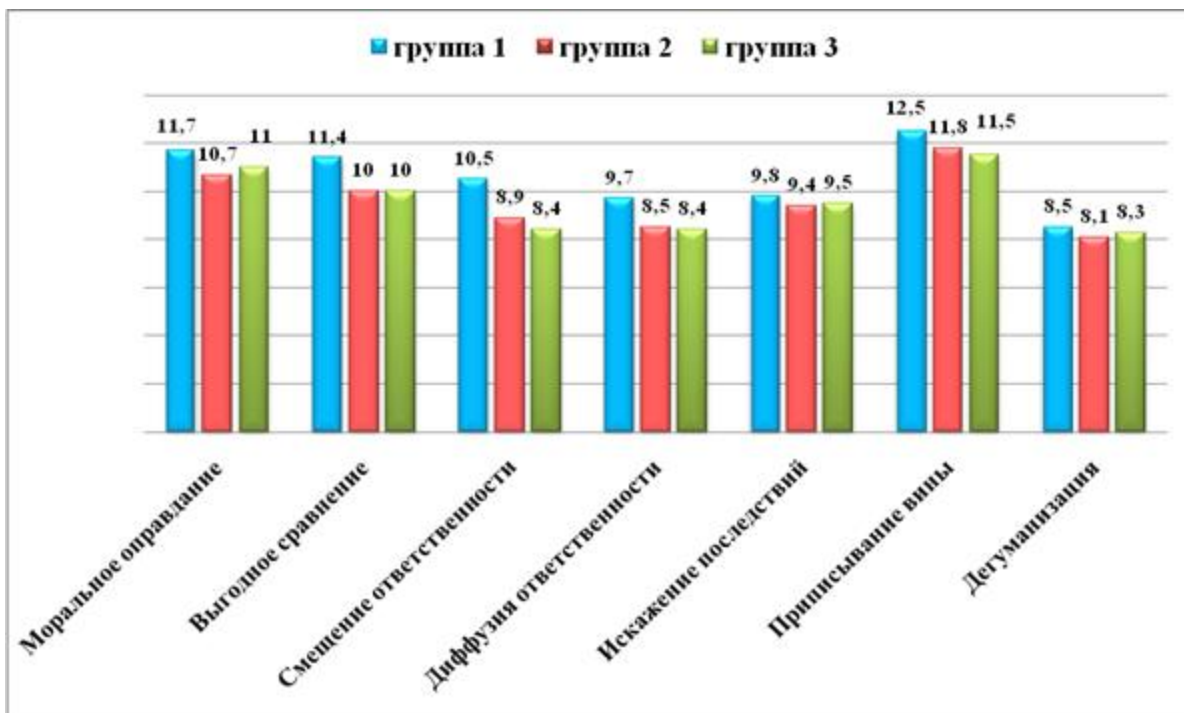
Следователно първата хипотеза на нашето изследване напълно е потвърдена.

За проверка на втората хипотеза *„С повишаване на възрастта на юношите и девойките се получава понижаване на нивото освободеност от гражданските морални норми“* бяха анализирани резултатите, получени при диагностицирането на юношите и девойките с използване на методиката *„Оценка на освободеността от граждански морални норми“*.

Рис. 7

Разпределение на средните значения на параметрите за освободеността от гражданските морални норми (обща извадка)

1. Морално оправдание (max = 20)

По-нисък показател по дадената скала показаха студентите от бакалавърската степен – втора възрастова група (средно значение 10,7). На твърдения като „Използването на сила често е неизбежно, когато става дума за защита на нечий интереси“ и „За да запазят сплотеността на семейството, членовете му трябва взаимно да се защитават, даже в случай на тежко престъпление“ те неизменно даваха отговор „напълно не съм съгласен“. Това говори, че за студентите даденият механизъм на нарушаване на обществените морални норми не е характерен; те не са склонни да оправдават постъпки, които не съответстват на нормите на обществото и моралните правила, на тях не им е свойствено да трансформират осъдителното поведение в морално средство, насочено към социалните и моралните цели.

Данните за учениците от първа група и студентите от трета практически съвпадат (11,7 и 11 съответно), т.е. те по-често от юношите и девойките на 18 – 22 години използват този механизъм.

2. Изгодно сравнение (max = 20)

По дадената скала по-високи резултати показаха юношите и девойките от първа възрастова група (средно значение 11,4). На твърдения като „Не бива да се глобява заради графити по стените, нали има по-сериозни нарушения“ и „Каква смисъл има да се караме на младите за тютюнопушенето, след като повечето възрастни също пушат“ респондентите често даваха отговор „напълно съм съгласен“. Това означава, че на учениците им е присъщо да сравняват своето осъдително поведение с още по-лошо или възмутително поведение. Може да се каже, че даденият механизъм на нарушаване на обществените морални норми при тях е проявен. С увеличаването на възрастта се понижават показателите по дадения показател.

3. Изместване на отговорността (max = 20)

Най-висок бал по дадената скала показаха учениците на 14 – 17 години (средно значение 10,5). Положителни отговори („напълно съм съгласен“ или „по-скоро съм съгласен“) наблюдавахме на твърдения като „Когато не са създадени условия, не трябва да упрекваме хората, които хвърлят боклука по улиците“ и „Не трябва да се глобяват шофьорите, ако се движат в колона и затова превишават скоростта“. Това говори, че на учениците им е присъщо в по-голяма степен да оправдават противоправното си поведение със социалните проблеми в обществото и да не признават собствената си отговорност за негативните постъпки, а също така да разглеждат поведението си като наложено от социалния натиск или законната власт. С увеличаването на възрастта значително се понижава използването на този механизъм.

4. Дифузия на отговорността (max = 20)

Студентите магистри на 22 – 24 години показаха най-нисък резултат по дадената скала (8,4). Респондентите отговаряха „по-скоро не съм съгласен“ на твърдения като „Няма смисъл отделният човек да се безпокои за влошаването

на състоянието на околната среда, тъй като това е проблем на цялото общество“ и „Не виждам смисъл да изпитвам чувство на вина за това, че съм навредил на общата работа, имайки предвид, че това е само малка част от работата“. При тези респонденти в ниска степен е изразен стремежът към субективно разпределение на отговорността за някаква постъпка между членовете на групата; те не са склонни да понижават собственото ниво на отговорност за ставащото в референтната група и в обществото като цяло без отчитане на приноса на отделната личност.

5. Изопачаване на последствията (max = 20)

Най-нисък резултат по дадената скала показаха студентите от бакалавърската степен на 18 – 22 години (средно значение 9,4). Отрицателни отговори бяха дадени на твърденията „Неплащането на данъци не е срамно; купища държавни пари просто се пилеят“ и „Кражбата от голям магазин е дреболия в сравнение с печалбата му“. Даденият механизъм на нарушаване на обществените морални норми не е изразен за респондентите, на тях не им е присъщо да изопачават резултатите от негативните постъпки и по този начин да ги оправдават. Изследваните лица от втора и трета група като цяло правилно оценяват резултатите от противоправните действия (кражба, рушене) и смятат, че са длъжни да спазват правилата и законите на обществото независимо от това, дали останалите ги нарушават. Те не признават, че негативното поведение не заслужава порицание заради игнорирането и изопачаването на последствията от такова поведение.

6. Приписване на вината (max = 20)

Най-висок бал по дадената скала показаха учениците на 14 – 17 години (средно значение 12,5). На твърдения като „Жертвите обикновено сами не могат да избягват опасността“ и „Ако хората не си пазят вещите, то вината е тяхна, ако тези вещи бъдат откраднати“ респондентите даваха положителен

отговор. Такива резултати свидетелстват за тенденцията да се обвинява жертвата в това, че тя със своето поведение е „заслужила да бъде“ жертва на противоправни действия по отношение на себе си и да се приписва вината на самите пострадали.

Необходимо е да се отбележи, че даденият механизъм е най-предпочитан за цялата извадка изследвани лица на 14 – 24 години.

7. Дехуманизация (max = 20)

Дехуманизацията означава отрицание на ценността на човека като личност; игнориране на правото му на свобода, щастие, развитие и проява на способностите му; потъпкване на принципите за равенство, справедливост и човечност. Подобен механизъм на нарушения позволява да се оправдае лошото поведение с фактори, които не зависят от човека.

По дадената скала изследваните лица от трите възрастови групи показаха практически еднакво ниски резултати. Като пример за твърдения, на които респондентите даваха отрицателни отговори, могат да послужат твърденията: „Към конкурентите трябва да се отнасяме жестоко“ и „За да накараш хората да работят, трябва да се отнасяш към тях като към товарни животни“.

Получените по дадената скала ниски резултати говорят за липсата на склонност при юношите и девойките да си обясняват осъдителното поведение с обстоятелствата, поведението на другите хора или с други външни фактори.

Следователно може да се каже, че най-силно изразен механизъм на нарушаване на обществените морални норми (достоверно за дадената извадка) е „Приписване на вината“, най-слабо – „Дехуманизацията“.

Таблица 8

Възрастови различия според скалите на методиката „Освободеност от гражданските морални норми“ (обща извадка)

СКАЛИ НА МЕТОДИКАТА «Освободеност от гражданските морални норми» (обща извадка)	Групи (14-17 години) – (18-21 години)		Групи (14-17 години) – (22-24 години)		Групи (18-21 години) – (22-24 години)	
	U- по Ман-Уитни	α	U- по Ман-Уитни	α	U- по Ман-Уитни	α
Морално оправдание	44207,5	0,001	6388,5	0,063	6730,5	0,344
Изгодно сравнение	46272,5	0,001	5978,5	0,015	7351,0	0,978
Изместване на отговорността	42090,0	0,001	5022,0	0,001	6869,5	0,462
Дифузия на отговорността	45269,0	0,001	5945,0	0,013	7143,0	0,738
Изопачаване на последствията	53869,0	0,065	7254,0	0,529	7167,5	0,766
Приписване на вината	49820,5	0,001	5948,5	0,013	6865,0	0,456
Дехуманизация	53965,0	0,069	7619,0	0,909	6847,0	0,439

В резултат на статистическия анализ на различията (по Т-критерия на Стюdent) бяха получени статистически значими различия между първа и втора група по всички скали на методиката „Освободеност от гражданските морални норми“ освен по две скали, по които се наблюдаваха различия на нивото на статистическата тенденция: скалата „Изопачаване на последствията“ ($U = 53869$, $\alpha = 0,065$) и скалата „Дехуманизация“ ($U = 53965$, $\alpha = 0,069$). Също така статистически значими различия бяха получени между първа и трета група по скалите: „Изгодно сравнение“ ($U = 5978.5$, $\alpha = 0,015$), „Изместване на отговорността“ ($U = 5022$, $\alpha = 0,001$), „Дифузия на отговорността“ ($U = 5945$, $\alpha = 0,013$) и „Приписване на вината“ ($U = 5948.5$, $\alpha = 0,013$). Различия на нивото на статистическата тенденция между първа и трета група бяха получени по скалата „Морално оправдание“ ($U = 6388.5$, $\alpha = 0,063$).

Рис. 8

Разпределение на нивата на освободеността от гражданските морални норми (обща извадка)

При юношите и девойките на възраст 18 – 22 години значително се понижава използването на всички механизми на освободеността от гражданските морални норми в сравнение с 14 -17-годишните. Някои механизми обаче се използват по-често от 22 – 24-годишните в сравнение с 18 - 22-годишните (Морално оправдание, Изопачаване на последствията, Дехуманизация). Нивото на освободеността от гражданските морални норми при юношите и девойките намалява с увеличаване на възрастта.

Таблица 9

Възрастови различия.

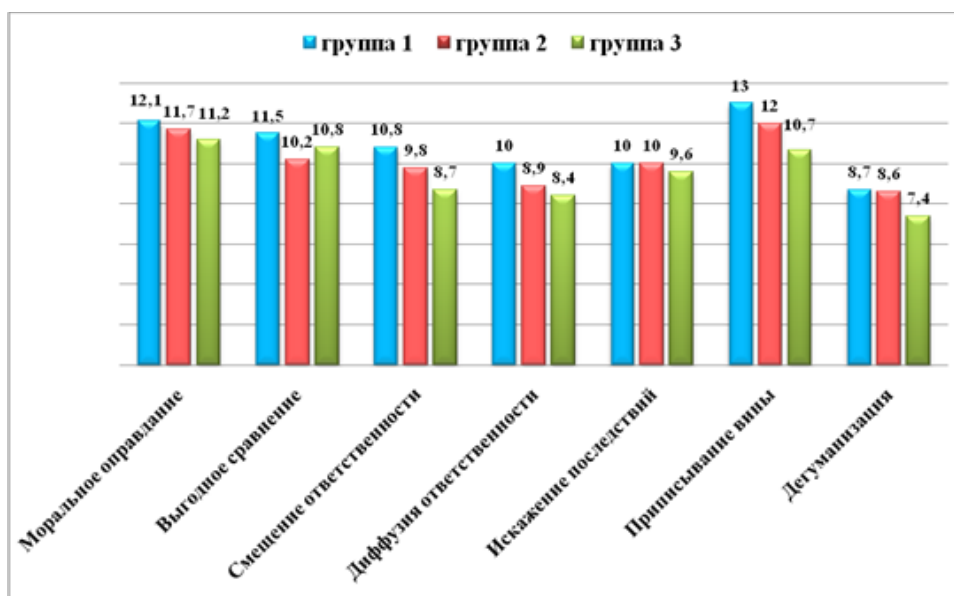
Методика „Освободеност от гражданските морални норми“ (обща извадка)

МЕТОДИКА «Освободеност от гражданските морални норми» (обща извадка)	U- по Ман-Уитни	α
Групи (14-17 години) - (18-21 години)	52644,5	0,001
Групи (14-17 години) - (22-24 години)	6553,0	0,016

В резултат на статистическия анализ на различията (според Т-критерия на Стюdent) бяха получени статистически значими различия между първа и втора група според броя на изследваните лица на средно и високо ниво ($U = 52644.5$, $\alpha = 0,001$) и между първа и трета група ($U = 6553$, $\alpha = 0,016$).

Рис. 9

Разпределение на средните значения на параметрите на освободеността от гражданските морални норми (юноши)

При юношите с увеличаване на възрастта се наблюдава понижаване на използването на такива механизми на нарушаване на обществените морални норми като Морално оправдание, Дифузия на отговорността, Приписване на вината и Дехуманизация. В по-малка степен се понижава използването на механизма Изопачаване на последствията. По параметъра Изгодно сравнение наблюдаваме понижаване на използването на дадения механизъм към 18 -21 години и повишаването му към 22 -24 години.

Таблица 10

Възрастови различия според скалите на методиката „Освободеност от гражданските морални норми“ (юноши)

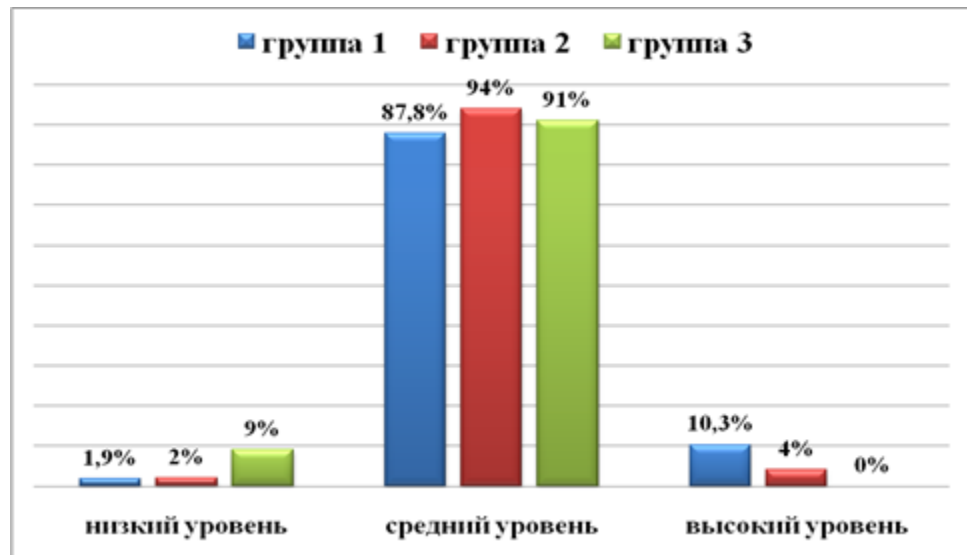
СКАЛИ НА МЕТОДИКАТА «Освободеност от гражданските морални норми» (юноши)	Групи (14-17 години) - (18-21 години)		Групи (14-17 години) - (22-24 години)		Групи (18-21 години) - (22-24 години)	
	U- по Ман-Уитни	α	U-по Ман-Уитни	α	U- по Ман-Уитни	α
Морално оправдание	3557,5	0,282	671,5	0,236	260,5	0,710
Изгодно сравнение	3191,5	0,039	777,5	0,625	246,5	0,528
Изместване на отговорността	3326,5	0,089	587,5	0,084	237,5	0,424
Дифузия на отговорността	3283,0	0,069	622,0	0,133	254,0	0,623
Изопачаване на последствията	3730,0	0,545	811,5	0,789	238,5	0,436
Приписване на вината	3138,5	0,026	458,5	0,010	201,0	0,139
Дехуманизация	3868,5	0,818	616,5	0,121	206,5	0,168

В резултат на статистическия анализ на различията (според Т-критерия на Стюдент) бяха получени статистически значими различия между първа и втора група по скалите „Изгодно сравнение“ ($U = 3191.5$, $\alpha = 0,039$) и „Приписване на вината“ ($U = 3138.5$, $\alpha = 0,026$) и между първа и трета група по скалата „Приписване на вината“ ($U = 458.5$, $\alpha = 0,01$). Различия на нивото на статистическата тенденция между първа и втора група бяха получени по скалите „Изместване на отговорността“ ($U = 3326.5$, $\alpha = 0,089$) и „Дифузия на отговорността“ ($U = 3283$, $\alpha = 0,069$) и между първа и трета група по скалата „Изместване на отговорността“ ($U = 587.5$, $\alpha = 0,084$).

Рис.10

Разпределение на нивата на освободеността от гражданските морални норми (юноши)

С увеличаване на възрастта при юношите се понижава нивото на освободеност от гражданските морални норми.

Таблица 11

Възрастови различия.

Методика „Освободеност от гражданските морални норми“ (юноши)

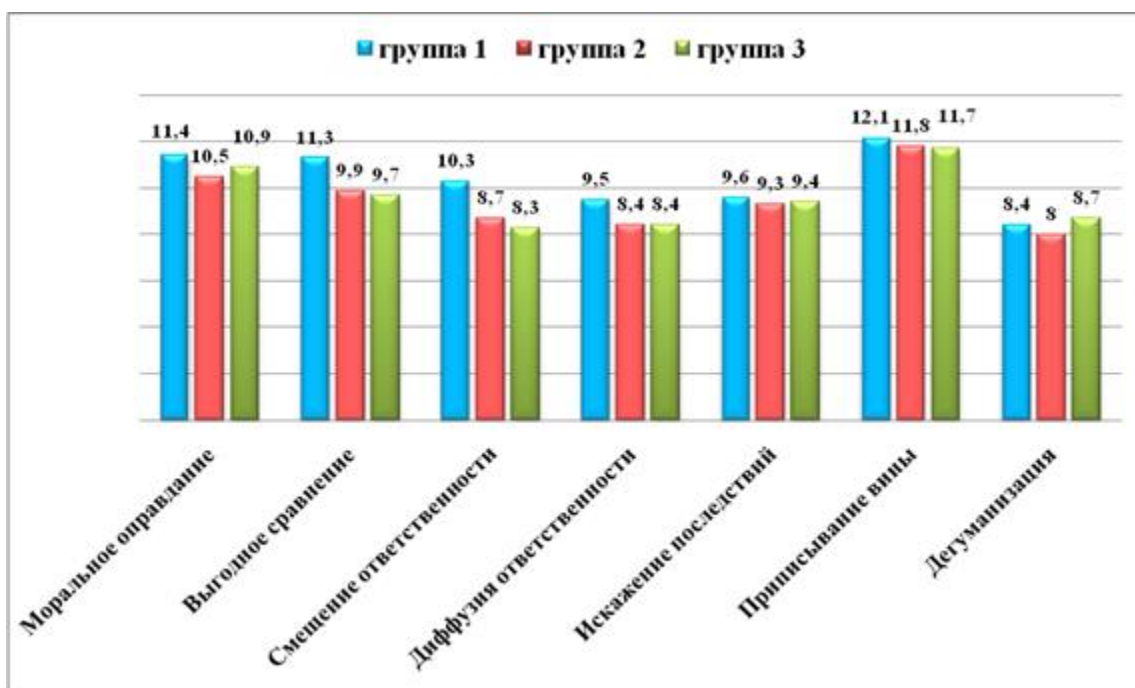
МЕТОДИКА «Освободеност от гражданските морални норми» (юноши)	U-по Ман-Уитни	α
Групи (14-17 години) - (18-21 години)	3420,0	0,047
Групи (14-17 години) - (22-24 години)	638,0	0,063
Групи (18-21 години) - (22-24 години)	247,5	0,235

В резултат на статистическия анализ на различията (по Т-критерия на Стюdent) бяха получени статистически значими различия на средно и високо ниво между първа и втора група според броя на изследваните лица ($U = 3420$, $\alpha = 0,047$). Също така бяха получени различия на нивото на статистическата

тенденция на средно и високо ниво между втора и трета група според броя на изследваните лица ($U = 638, \alpha = 0,063$).

Рис.11

Разпределение на средните значения на параметрите на освободеността от гражданските морални норми (девойки)

При девойките с увеличаване на възрастта се наблюдава понижаване на използването на такива механизми на нарушаване на обществените морални норми като Изгодно сравнение, Изместване на отговорността, Дифузия на отговорността и Приписване на вината. По параметрите Морално оправдание, Изопачаване на последствията и Дегуманизация наблюдаваме понижаване към 18 – 21 година и повишаване на използването на дадения механизъм към 22 – 24 година.

Таблица 12

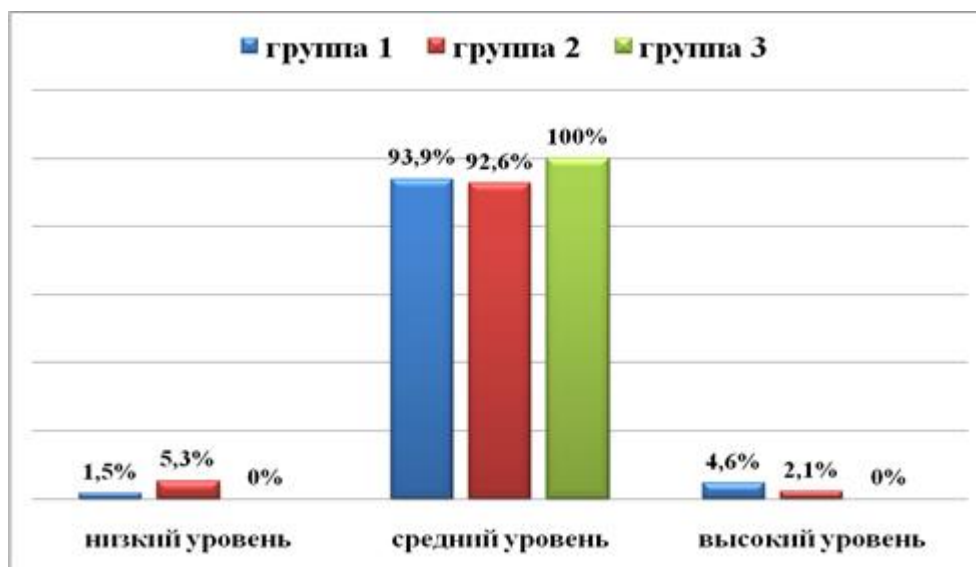
Възрастови различия според скалите на методиката „Освободеност от гражданските морални норми (девойки)

СКАЛИ НА МЕТОДИКАТА «Освоболеност от гражданските морални норми» (Девушки)	Групи (14-17 години) - (18-21 години)		Групи (14-17 години) - (22-24 години)		Групи (18-21 години) - (22-24 години)	
	U- по Ман-Уитни	α	U- по Ман-Уитни	α	U- по Ман-Уитни	α
Морално оправдание	21614,0	0,001	2832,0	0,267	4238,5	0,363
Изгодно сравнение	21969,0	0,001	2358,0	0,014	4502,0	0,711
Изместване на отговорността	19632,0	0,001	2076,0	0,001	4365,5	0,518
Дифузия на отговорността	21440,0	0,001	2566,0	0,061	4449,5	0,633
Изопачаване на последствията	25129,0	0,084	3085,0	0,704	4480,5	0,678
Приписване на вината	25495,0	0,137	2925,5	0,400	4665,5	0,967
Дехуманизация	25670,0	0,170	2915,0	0,384	3866,0	0,097

В резултат на статистическия анализ на различията (според Т-критерия на Стюdent) бяха получени статистически значими различия между първа и втора група по скалите „Морално оправдание“ ($U = 21614$, $\alpha = 0,001$), „Изгодно сравнение“ ($U = 21969$, $\alpha = 0,001$), „Изместване на отговорността“ ($U = 19632$, $\alpha = 0,001$), скалата „Дифузия на отговорността“ ($U = 21440$, $\alpha = 0,001$) и между първа и трета група по скалата „Изгодно сравнение“ ($U = 2358$, $\alpha = 0,014$) и скалата „Изместване на отговорността“ ($U = 2076$, $\alpha = 0,001$). Различия на нивото на статистическата тенденция между първа и втора група бяха получени по скалите „Изопачаване на последствията“ ($U = 25129$, $\alpha = 0,084$) и между първа и трета група по скалата „Дифузия на отговорността“ ($U = 2566$, $\alpha = 0,061$).

Рис.12

Разпределение на нивата на освободеността от гражданските морални норми (девойки)

Анализирайки показателите на девойките, ние наблюдаваме понижаване на нивото на освободеност от граждански морални норми във възраста 18 – 21 години, но на възраст 22 – 24 години 100% от девойките демонстрират средно ниво на освободеност от граждански морални норми.

Таблица 13

Методика „Освободеност от гражданските морални норми“
(девойки)

МЕТОДИКА «Освободеност от гражданските морални норми» (девойки)	U- по Ман-Уитни	α
--	------------------------	----------------------------

Групи (14-17 години) - (18-21 години)	26009,5	0,039
Групи (14-17 години) - (22-24 години)	2934,0	0,173
Групи (18-21 години) - (22-24 години)	4557,5	0,594

В резултат на статистическия анализ на различията (според Т-критерия на Стюdent) бяха получени статистически значими различия на средно и високо ниво между първа и втора група според броя на изследваните лица ($U = 26009.5$, $\alpha = 0,039$).

Следователно втората хипотеза на нашето изследване напълно се потвърждава.

За проверка на третата хипотеза „*За юношите и девойките в периода на ранното и късното юношество от голямо значение е семейството, в което те търсят положителен опит, поощрение и поддръжка от родителите*“ ще разгледаме профила на ресурси, необходим за развитието на пълноценна гражданска позиция (резултати от методиката „Профил на ресурсите на развитие“).

1. Семейството като ресурс на развитие (max = 50)
2. Училището/Университетът като ресурс на развитие (max = 50)

За респондентите от голямо значение е семейството, в което те търсят положителен опит, поощрение и поддръжка от родителите. Учениците и студентите често са готови да се съветват с родителите си и да черпят положителни примери за подражание именно в семейството.

Рис.13 Разпределение на средните значения според профила на факторите на развитие Всички възрастови групи (юноши и девойки)	Рис.14 Разпределение на значенията според профила на факторите на развитие Всички възрастови групи (юноши и девойки)
---	--

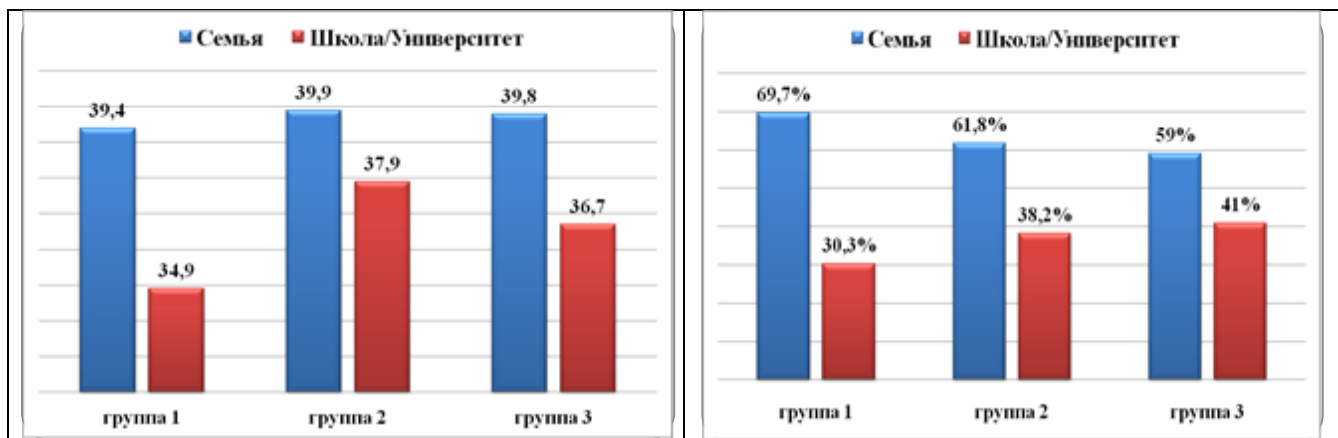

Таблица 14

Възрастови различия.

Методика „Профил на ресурсите за развитие“ (обща извадка)

МЕТОДИКА «Профил на ресурсите за развитие» (обща извадка)	РЕСУРСИ - СЕМЕЙСТВО		РЕСУРСИ УЧИЛИЩЕ / УНИВЕРСИТЕТ	
	U- по Ман-Уитни	α	U-по Ман-Уитни	α
Групи (14-17 години) - (18-21 години)	58229,5	0,878	45596,0	0,001
Групи (14-17 години) - (22-24 години)	7661,0	0,956	6719,5	0,168
Групи (18-21 години) - (22-24 години)	7317,0	0,938	6384,0	0,148

В резултат на статистическия анализ на различията (според Т-критерия на Стюdent) бяха получени статистически значими различия между първа и втора група по скалите „Ресурси – училище/университет“ ($U = 45596$, $\alpha = 0,001$).

По такъв начин третата хипотеза на нашто изследване напълно се потвърждава.

За проверка на четвъртата хипотеза *„Показателите на общата егоидентичност се повишават при прехода от късното тийнейджърство*

към ранното и късно юношество“ бяха анализирани резултатите, получени при диагностицирането на юношите и девойките с използване на методиката „Незавършени изречения“.

Рис. 15

Разпределение на показателите на общата егоидентичност (обща извадка)

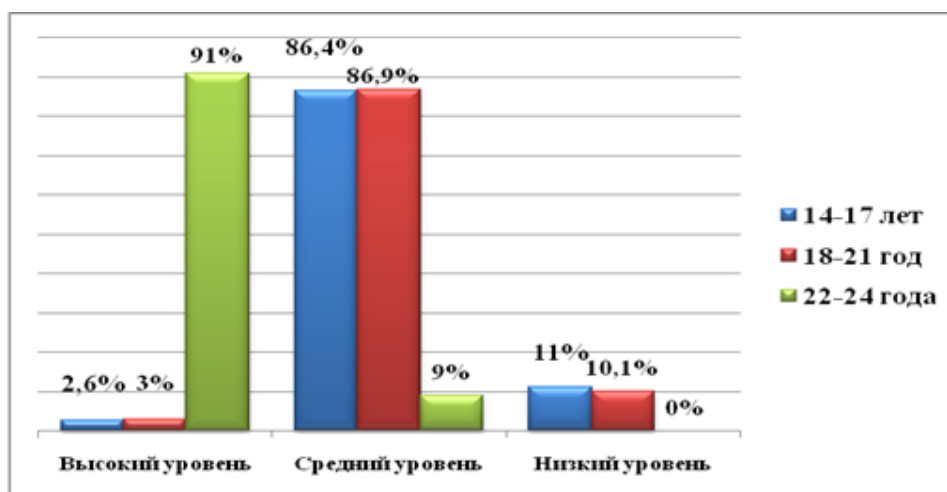

Таблица 15

Възрастови различия.

Методика „Незавършени изречения“ (обща извадка)

МЕТОДИКА на Дж. Маршиа (цялата извадка)	U- по Ман-Уитни	α
Групи (14-17 години) - (18-21 години)	45893,0	0,001
Групи (14-17 години) - (22-24 години)	5057,0	0,001
Групи (18-21 години) - (22-24 години)	6365,0	0,138

В резултат на статистическия анализ на различията (според Т-критерия на Стюdent) бяха получени статистически значими различия на средно и високо ниво между първа и втора група според броя на изследваните лица ($U = 45893$, $\alpha = 0,001$) и между първа и трета група ($U = 5057$, $\alpha = 0,001$).

В различните възрастни групи по различен начин се разпределиха показателите на общата егоидентичност. В групата на 14 – 17-годишните най-голям брой юноши и девойки имат средни показатели на обща егоидентичност (86,4%) и само 2,6% от юношите и девойките се отнасят към групата с високи показатели. Ниски показатели са разкрити при 11% от юношите и девойките от дадената възрастна група. В групата на 18 – 21-годишните най-голям брой юноши и девойки се отнасят към групата с високи показатели. Ниски показатели се наблюдават само при 10,1% от юношите и девойките от дадената възрастна група. В групата 22 – 24 години среден показател е разкрит при 9%, най-голям брой юноши и девойки имат висок показател на обща егоидентичност (91%). Ниски показатели не са разкрити нито при един респондент.

Таблица 16

Възрастни различия. Методика „Незавършени изречения“ (юноши)

МЕТОДИКА на Дж. Маршиа (юноши)	U- по Ман-Уитни	α
Групи (14-17 години) - (18-21 години)	21586,0	0,001
Групи (14-17 години) - (22-24 години)	1993,5	0,001
Групи (18-21 години) - (22-24 години)	3917,5	0,119

В резултат на статистическия анализ на различията (според Т-критерия на Стюdent) бяха получени статистически значими различия между първа и втора група според броя на изследваните лица на средно и високо ниво ($U = 21586$, $\alpha = 0,001$) и между първа и трета група ($U = 1993.5$, $\alpha = 0,001$).

Таблица 17

Възрастови различия. Методика „Незавършени изречения“ (девойки)

МЕТОДИКА на Дж. Маршиа (Девойки)	U- по Ман-Уитни	α
Групи (14-17 години) - (18-21 години)	2930,5	0,005
Групи (14-17 години) - (22-24 години)	621,0	0,129
Групи (18-21 години) - (22-24 години)	277,0	0,948

В резултат на статистическия анализ на различията (според Т-критерия на Стюdent) бяха получени статистически значими различия между първа и втора група според броя на изследваните лица на средно и високо ниво ($U = 2930.5$, $\alpha = 0,005$).

Таблица 18

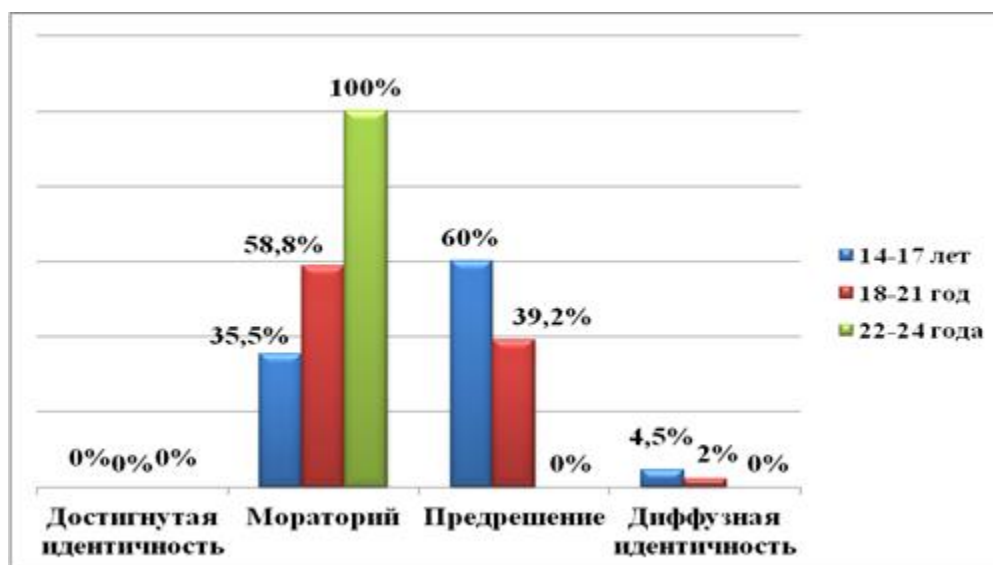
Разпределение на статусите на егоидентичността
на юношите от трите възрастови групи

	Постигната идентичност		Мораториум		Предрешена идентичност		Дифузна идентичност	
	Брой лица	%	Брой лица	%	Брой лица	%	Брой лица	%

14-17 години	0	0	55	35,5	93	60	7	4,5
18-21 години	0	0	30	58,8	20	39,2	1	2
22-24 години	0	0	11	100	0	0	0	0

Рис.16

Разпределение на статусите на егoидентичността при юношите

Юношите на 14 -17 години показаха най-вече статуса Предрешена идентичност (60%). Статус Мораториум достигнаха 35% от юношите. Незначителен брой юноши на дадената възраст демонстрират статус Дифузия на идентичността (4,5%). Нито едно от изследваните лица не показа статуса Постигната идентичност. Юношите на 18 – 21 години, обучаващи се в бакалавърски програми, показаха по-високи резултати – статус Мораториум са достигнаха 58,8% от респондентите, на статус Предрешена идентичност са 39,2% от юношите , статус Дифузна идентичност демонстрират само 2% от изследваните лица. Статус Постигната идентичност не показа нито едно от

изследваните лица. Всички респонденти на 22 – 24 години демонстрираха статуса Мораториум. Нито един юноша от дадената възрастова група не беше отнесен към статусите Дифузна идентичност, Предрешена идентичност, Постигната идентичност.

Анализът на резултатите показва, че при юношите с увеличаване на възрастта се повишава статуса на егоидентичността.

Таблица 19

Разпределение на статусите на егоидентичността при девойките от трите възрастови групи

	Постигната идентичност		Мораториум		Предрешена идентичност		Дифузна идентичност	
	Брой лица	%	Брой лица	%	Брой лица	%	Брой лица	%
14-17 години	3	1,5	61	31,4	128	65,6	3	1,5
18-21 години	3	1	134	47,2	146	51,4	1	0,4
22-24 години	0	0	29	87,9	4	12,1	0	0

Рис. 17

Разпределение на статусите на егоидентичността при девойките

Девојките на 14 -17 години, както и юношите от дадената възрастова група, показаха най-вече статуса Предрешена идентичност (65,6%). В статуса Мораториум се намират по-малкият брой изследвани лица – 31,4%. Само 1,5% от девојките демонстрират статуса Дифузна идентичност. Същият брой респонденти (1,5%) демонстрираха статуса Постигната идентичност. Девојките на 18 - 21 години, обучаващи се в университета, също както юношите от дадената възрастова група, показаха по-високи резултати в сравнение с предходната възрастова група – статус Мораториум достигнаха вече 47,2% от респондентите, в статус Предрешена идентичност са 51,4% от девојките, статус Дифузна идентичност демонстрират само 0,4% от изследваните лица. Статус Постигната идентичност показаха само 1% от девојките. Трябва да отбележим, че при девојките от дадената възрастова група, за разлика от юношите, голям процент от изследваните лица се намира в статус Предрешена идентичност. Девојките на 22 -24 години, обучаващи се в магистърски програми, демонстрираха преди всичко статус Мораториум (87,9). За разлика от юношите от дадената възрастова група 12,1% от девојките показаха статус Предрешена идентичност. Нито една от

девойките от дадената възрастова група не беше отнесена към статусите Дифузна идентичност и Постигната идентичност.

Анализът на резултатите показва, че при девойките, както и при юношите, с повишаване на възрастта се повишава и статусът на егоидентичността.

Следователно четвъртата хипотеза на нашето изследване напълно е потвърдена.

За проверка на петата хипотеза *„Съществува значителна неравномерност при усвояването от юношите и девойките на различните страни на самоопределението: професия, политика, приятелство, любов, семейство“* бяха анализирани резултатите, получени при диагностицирането на юношите и девойките с използване на методиката „Незавършени изречения“.

Таблица 20

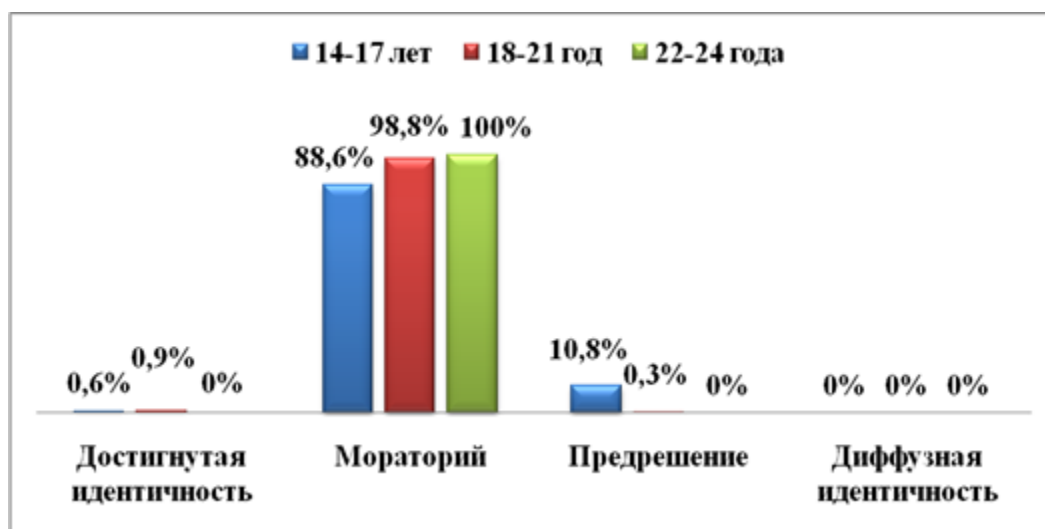
Разпределение на юношите и девойките от всички групи според статусите на егоидентичността в зависимост от сферата на самоопределение

Статус Сфера/ възраст	Постигната идентичност		Мораториум		Предрешена идентичност		Дифузна идентичност	
	Брой лица	%	Брой лица	%	Брой лица	%	Брой лица	%
Професия								
14-17 години	2	0,6	310	88,6	38	10,8	0	0
18-21 години	3	0,9	331	98,8	1	0,3	0	0
22-24 години	0	0	44	100	0	0	0	0
Политика								
14-17 години	3	0,8	345	98,5	2	0,7	0	0
18-21 години	106	31,6	225	67,2	4	1,2	0	0
22-24 години	17	38,6	25	56,8	2	4,6	0	0
Любов								
14-17 години	3	0,8	322	92	25	7,2	0	0
18-21 години	2	0,6	330	98,5	3	0,9	0	0
22-24 години	1	2,2	41	93,2	2	4,6	0	0

Приятелство								
14-17 години	55	15,7	289	82,6	6	1,7	0	0
18-21 години	79	23,6	170	50,7	86	25,7	0	0
22-24 години	11	25	21	47,7	12	27,3	0	0
Семейство								
14-17 години	1	0,3	263	75,1	86	24,6	0	0
18-21 години	2	0,6	239	71,4	94	28	0	0
22-24 години	14	31,8	28	63,6	2	4,6	0	0

Рис.18

Разпределение според статусите на егоидентичността в сферата „Професия“

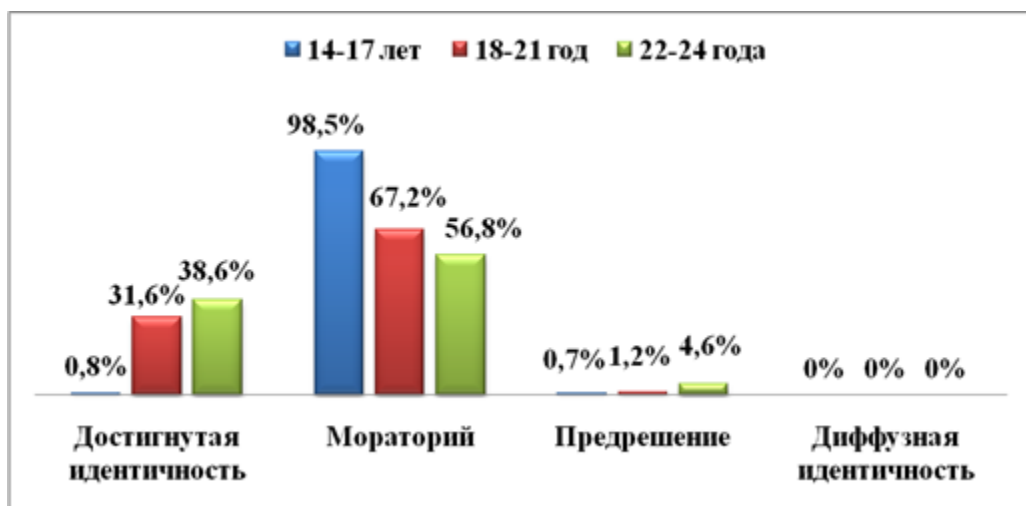

В сферата Професия най-голям брой юноши и девойки се намират в статуса Мораториум. Изследваните лица на 14 – 17 години трябва да направят окончателен избор именно на професия, а не на учебно заведение (юношите и девойките могат да планират да постъпят в няколко учебни заведения по избраната специалност). Дадените показатели (88,6%) за респондентите от дадената възрастова група говорят за това, че юношите и девойките или не могат да демонстрират независимост от мнението на родителите при извършване на избор на професия, или сами още не са направили избор. За групата на 18 – 21 години, които учат в бакалавърска

степен, и на 22 – 24 години, които учат в магистърска степен, също така са характерни високи показатели на статуса Мораториум (98,8% и 100% съответно). Дадените резултати могат да свидетелстват за наличието на съмнения относно правилността на направения от юношите и девойките професионален избор; изследваните лица както и преди се намират в състояние на проба за определяне на професия. Те съотнасят своите желания, интереси, възможности с изискванията на обществото. Това се потвърждава от ниските показатели на статуса Постигната идентичност. В групата на респондентите на 14 - 17 години и на 18 – 21 години дадения статус са достигнали само 0,6% и съответно 0,9% от изследваните лица. А в групата на юношите и девойките на 22 – 24 години даденият статус не беше разкрит. На етап обучение в магистърска степен няма нито един респондент, който е уверен в правилността на направения избор. На статуса Предрешена идентичност съответстват 10% от юношите и девойките на 14 – 17 години, и 0,3% от респондентите на възраст 18 – 21 години. Те вече са взели решение относно бъдещата професия, но при това периодът на избор, съмнения, преценяване на различните варианти или съвсем е отсъствал, или е бил много кратък, неосъзнат и не е оказал влияние върху окончателното решение. Статусът Дифузия на идентичността не беше разкрит нито при един респондент от трите възрастови групи. Отсъствието на показатели за дадения статус е свидетелство за това, че няма юноши и девойки, които да не се интересуват от избора на професия.

Рис. 19

Разпределение според статусите на егоидентичността в сферата
„Политика“

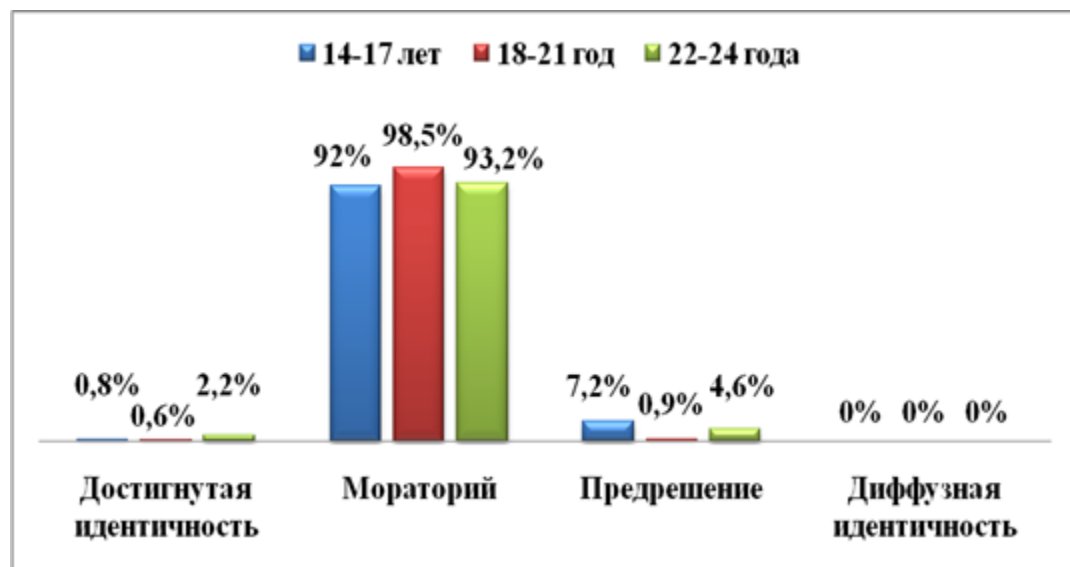
В сферата Политика изследвани лица, намиращи се в статус Постигната идентичност, са разкрити във всички възрастови групи. Най-ярко това е представено в групата на юношите и девойките на 22 -24 години (38,6%), а в групите на респондентите на 14 -17 и на 18 – 21 години съответно 0,8% и 31,6%. Статусът Мораториум също така е разкрит във всички групи респонденти. В групата на юношите и девойките на 14 – 17 години даденият статус е 98,5%, а в групите на 18 – 21 и на 22 – 24 години е съответно 67,2% и 56,8%. Те всички се вълнуват от политическите проблеми, активни са в търсенето на информация (гледат политически предавания, четат вестници и различна литература с политическа тематика, вземат участие в обсъждането на политически проблеми). При това техните възгледи не могат да се нарекат сформирани, присъстват съмнения в правилността на съществуващите политически възгледи. Също така, както юношите и девойките, достигнали статуса Постигната идентичност, така и изследваните лица, намиращи се в статус Мораториум, планират в своята хипотетична политическа дейност подобряване на положението на страната и народа. Статусът Предрешена идентичност е разкрит при

юношите и девойките от всички възрастови групи, но най-голям процент респонденти, намиращи се в дадения статус, е открит в групата на 22 – 24 години (4,6%). За дадените респонденти е характерно наличието на определени политически възгледи и предпочитания, юношите и девойките се опитват да осмислят това, което се случва наоколо. Статусът Дифузна идентичност не беше открит. Няма нито един респондент, който да не вълнува от проблемите в политиката. Всички юноши и девойки имат свои убеждения. Те имат представа за политическите възгледи и убеждения на родителите си и на познатите си, интересуват се от политическия живот на страната като цяло и на отделните политически дейци в частност.

Рис. 20

Разпределение според статусите на егоидентичността в сферата „Любов“

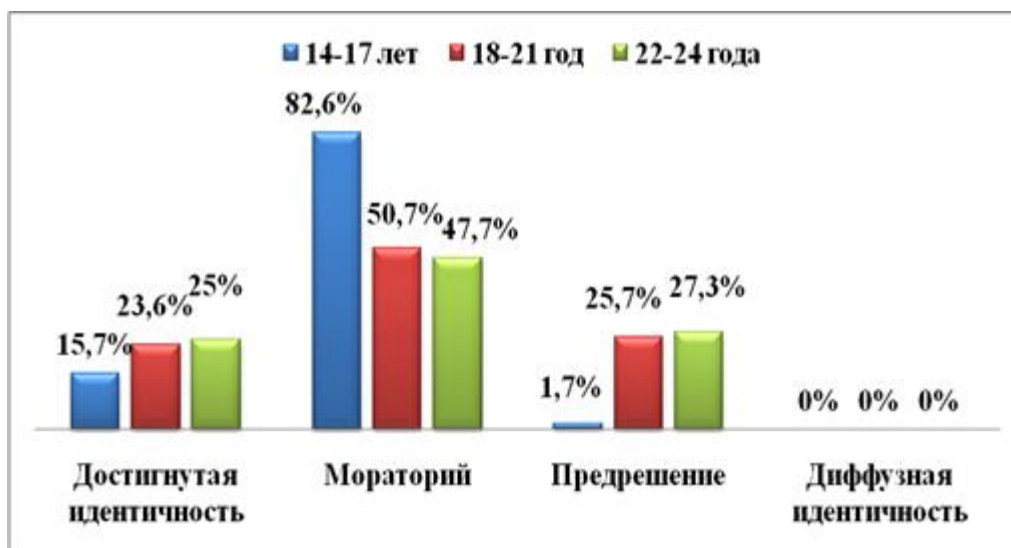
В сферата Любов само незначителен брой от изследваните лица от всички възрастови групи са достигнали статуса Постигната идентичност. Дадените юноши и девойки са изминали пътя на търсене, проби и грешки, осъзнали са и са сформирали конкретни изисквания към партньора и отношенията като цяло. Те напълно си дават сметка, че сериозните отношения предполагат загуба на определена част от независимостта. Естествено, за

юношите и девойките на 14 – 17 години определянето на статус Постигната идентичност е доста условно. Статусът Мораториум е открит във всички възрастови групи юноши и девойки. В групата на изследваните лица на 18 – 21 години даденият статус представлява 98,5%, а в групите на 14 – 17 и 22 – 24 години съответно 92% и 93,2%. Юношите и девойките, преживяли неудачи в любовните отношения с противоположния пол, като цяло осъзнават станалите с тях промени и нравствени изменения. Въпреки това при тях не са сформирани представи за партньора и напълно устройващите ги отношения. Те не осъзнават докрай наличието на отговорност и необходимост да съвместяват своите желания и интереси с мнението на партньора. При респондентите, намиращи се в статус Предрешена идентичност, отсъства негативният опит в любовта, във връзка с което не е било необходимо да подлагат възгледите си на преосмисляне. Те обаче встъпват в близки отношения и имат някаква представа за това, какъв искат да видят своя партньор. Но, за разлика от юношите и девойките, достигнали статусите Постигната идентичност и Мораториум, дадените респонденти при избора на партньор до голяма степен се ориентират повече върху външността му, отколкото върху положителните лични качества. Статусът Предрешена идентичност е разкрит във всички групи: на 14 – 17 и 18 – 21 години (7,2% и 0,9%), в групата на 22 – 24 години – 4,6%. Статусът Дифузна идентичност не беше проявен нито при едно изследвано лице на 14 – 24 години. Такъв резултат ни позволява да говорим за това, че юношите и девойките от всички възрастови групи вече са били в близки отношения с противоположния пол.

Рис. 21

Разпределение според статусите на егоидентичността в сферата

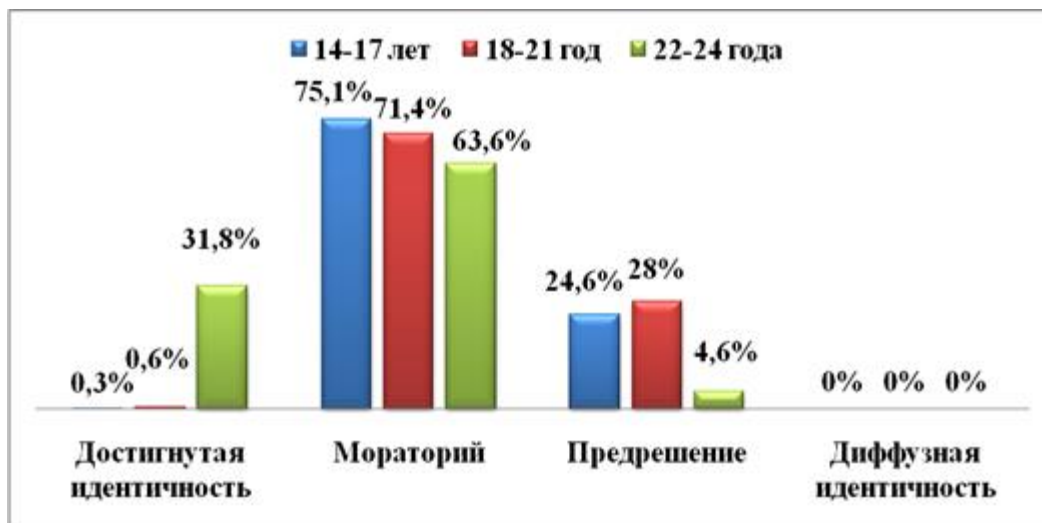
„Приятелство“

В сферата Приятелство във всички възрастови групи юноши и девойки са открити изследвани лица, които имат статуси Мораториум, Предрешена идентичност и Постигната идентичност. Постигнатата идентичност най-силно е изразена в групата респонденти на 22 – 24 години (25%), а в групите юноши и девойки на 14 -17 и на 18 – 21 години е съответно 15,7% и 23,6%. Изследваните лица, отнесени към статуса Постигната идентичност, отчетливо разделят кръга си на общуване на приятели и познати, с приятелите те могат да установяват близки доверителни отношения. В групата на респондентите на 14 – 17 години показателите на статуса Мораториум са най-високи – 82,% от изследваните лица. За дадената възраст е характерно да използват приятелството за утвърждаването на собствената идентичност чрез проектиране на своя образ върху приятелите си. В групата на по-големите юноши и девойки на 18 – 21 и на 22 – 24 години се проследява очаквано понижаване на показателите на статуса Мораториум (съответно 50,7% и 47,7%). На дадените възрастови етапи се появява изобретателност и се получава стесняване на кръга от хора, които попадат в групата на приятелите. Към 22 – 24 години се осъзнава, че верните и преданите приятели не може да са много. Статусът Предрешена идентичност се проявява при изследваните

лица от всички възрастови групи. Респондентите, отнесени към дадения статус, наричат приятели много широк кръг от хора, дълбоко разбиране за приятелството отсъства. Интересен е фактът, че с увеличаване на възрастта на респондентите, на които е присвоен даденият статус - в групата на юношите и девойките на 22 – 24 години този показател е най-висок - 27,3% от изследваните лица, в групите на 14 – 17 и 18 – 21 години той съответно е 1,7% и 25,7%. Възможно е юношите и девойките на 22 – 24 години отново, по-дълбоко и осмислено да преразглеждат отношението си към приятелството, да търсят нов философски смисъл на това понятие, да формират за себе си по-конкретни изисквания към близките си приятели, и с това като че ли започват нов етап в приятелските отношения. Даденият феномен, несъмнено, изисква по-нататъшно изучаване. Отсъствието на показатели на статута Дифузна идентичност при изследваните лица от всички възрастови групи говори за това, че всички юноши и девойки имат приятели, с които са установили доверителни отношения.

Рис. 22
Разпределение според статусите на егоидентичността в сферата
„Семейство“

В сферата Семейство във всички възрастови групи се открояват изследвани лица, които се намират в статус Постигната идентичност. Най-високи показатели на дадения статус са показателите на юношите и девойките на 22 – 24 години (31,8%), а в групите на 14 – 17 и 18 – 21 години съответно са 0,3% и 0,6%. Даденият факт е напълно очакван, тъй като създаването на семейство не се отнася към задачите на горната тийнейджърска възраст и периода на ранното юношество, докато в периода на късното юношество изследваните лица или вече имат семейство, или са напълно готови да го създадат. Статусът Мораториум, като преобладаващ, е разкрит във всички възрастови групи. В групата на юношите и девойките на 14 – 17 години показателите на статуса Мораториум 75,1%, а в групите на 18 – 21 и на 22 – 24 години съответно са 7,1% и 63,6%. Юношите и девойките не приемат напълно модела на семейството на своите родители, те го анализират и се опитват да го преосмислят. Като правило, юношите и девойките казват, че засега не са готови да създадат семейство. Изследвани лица, намиращи се в статуса Предрешена идентичност, също така се наблюдават във всички възрастови групи. В групата на юношите и девойките на 18 – 21 години този показател е

най-висок - 28%, в групите на 14 – 17 и 22 – 24-годишните е съответно 24,6% и 4,6%. Респондентите или напълно приемат модела на семейството на родителите си, или напълно го отричат, не предприемайки опити за преоценка на съществуващите в него отношения, без да се опитват да разберат, какво устройва и какво не устройва членовете на семейството. На нито едно изследвано лице от дадената извадка (14 – 24 години) не е присъщ статуса Дифузна идентичност.

Сравнителният анализ показва, че неравномерността при усвояването от юношите и девойките на различните сфери на самоопределение се изразява в разпределението на статусите на егоидентичността в обособените сфери.

Интересни за обсъждане ни се струват следващите факти:

1. Най-значими промени при юношите и девойките стават в сферите Политика и Приятелство, по-малко са в сферите Професия, Любов, Семейство. Получените резултати показват, че при съвременните юноши и девойки по-бързо се развиват онези сфери, които са „насочени навън“. В сферите, отнасящи се до личностната насоченост (Професия, Любов, Семейство), преобладава статусът Мораториум. Юношите и девойките в както в ранното, така и в зрялото юношество преминават период на преосмисляне, преоценка на личностната зрялост, реструктуриране на личностното съзнание.

2. В сферата Семейство се получава рязко увеличаване на броя на девойките на 22 – 24 години, намиращи се в статус Постигната идентичност. В дадената възраст много от тях вече са сключили брак, или имат постоянен партньор и се замислят за създаване на семейство. Трябва да се отбележи, че при девойките с увеличаване на възрастта равномерно се повишава статусът на идентичността в дадената сфера, докато при юношите се получава рязко повишаване към момента на завършване на училище и постъпване в университет, а във възрастта 22 – 24 години незначително се понижава.

Юношите в периода на зрялата възраст, за разлика от възрастта 18 – 21 години, започват по-отговорно да се отнасят към създаването на семейство и поемането на отговорността за него.

3. В сферата Професия през всички възрастови периоди преобладаващият брой юноши и двойки се намерат в статус Мораториум и само незначителен брой от тях в статус Предрешена идентичност. В днешно време проблемът за професионалното самоопределение е особено актуален, тъй като бързо изменящите се условия на пазара на труда водят до това, че болшинството от завършващите съответната образователна степен нямат ясна житейска перспектива. По време на обучението в училище пред по-големите тийнейджъри се поставят високи социални изисквания относно учебните постижения и избора на бъдеща професия. Учениците от горните класове на общообразователното училище са изправени пред проблема за необходимостта от избор на по-нататъшен житейски път и място в сложното съвременно общество. При постъпване в университета броят на юношите и девойките, намиращи се в статус Постигната идентичност нараства (при юношите този процес протича по-забележимо). Но, въпреки всичко, значителен брой остават в статус Мораториум. Юношите и девойките продължават да анализират правилността на направения от тях избор. Някои от тях вземат решение да променят избраната професия и напускат университета. След постъпването в магистратура броят на юношите и девойките, намиращи се в статус Постигната идентичност, рязко пада. Може да се предположи, че изследваните лица от дадената извадка отново са се оказали в началото на професионалния си избор.

4. В сферата Любов повече от 90% от изследваните лица от всички възрастови групи се намират в статус Мораториум. Интересен е фактът, че нито един юноша не е отнесен към статуса Постигната идентичност, докато при

девойките се срещат респонденти, намиращи се в този статус. Дадените резултати може да се обяснят с различното емоционалното изразяване на любовта при мъжете и жените. В процеса на историческото развитие на човека при мъжете и жените са се сформирали устойчиви отличителни особености в проявяването на емоционалност.

5. В сферата Приятелство при юношите и девойките се наблюдават значими изменения в зависимост от възрастта. Броят на девойките, достигнали статуса Постигната идентичност, равномерно се увеличава. При юношите се наблюдава рязък скок на повишаване на статуса в периода на ранното юношество и също толкова рязко понижаване в периода на късното юношество.

6. Най-интересна за нашето изследване представлява сферата Политика. Незначителен брой ученички и студентки от бакалавърските програми са достигнали статуса Постигната идентичност. Девойките на 14 – 21 години малко се интересуват от политика, на етапа на ранното юношество девойките показват по-високи резултати в сферите Приятелство и Любов. И чак в периода на късното юношество (22 – 24 години) при девойките рязко се повишава статуса на идентичност в дадената сфера. Това се обяснява с постоянното нарастване на ролята на жените в съвременното общество. Навсякъде по света се увеличава относителният им дял в областта на икономиката, политиката, културата, обществения живот. При юношите се наблюдава рязко понижаване на статуса в периода 18 – 21 години и повишаване на възраст 22 – 24 години. Обществото дава приоритет на някои сфери на самоопределение към юношите, завършили училище. Към тях се предявяват много високи изисквания по отношение на определянето на професионалния път (именно затова наблюдаваме повишаване на статуса в сферата Професия при юношите на дадената възраст). Интересът към

политиката минава на втори план. И едва към 22 – 24 години юношите отново започват да се интересуват от политическия живот в страната.

Рис.23
Показатели за статусите Мораториум и Постигната идентичност при изследваните лица от 1 възрастова група

Рис.24
Показатели за статусите Мораториум и Постигната идентичност при изследваните лица от 2 възрастова група

Рис.25
Показатели за статусите Мораториум и Постигната идентичност при изследваните лица от 3 възрастова група

Сравнителният анализ на показателите на различните сфери на егоидентичността показва, че преобладаващото болшинство от изследваните

лица се намира в статус Мораториум, но се наблюдава неравномерност в развитието им.

По такъв начин петата хипотеза на нашето изследване напълно се потвърждава.

За проверка на шестата хипотеза *„Нивото на сформированост на гражданската активност частично се отразява в нивото на личностната егоидентичност: на високото ниво на гражданска активност съответства както високо, така и средно ниво на личностна идентичност“* ще сравним резултатите, получени с помощта на методиките „Модели на измерване на гражданствеността: диагностика на гражданската активност“ и „Незавършени изречения“.

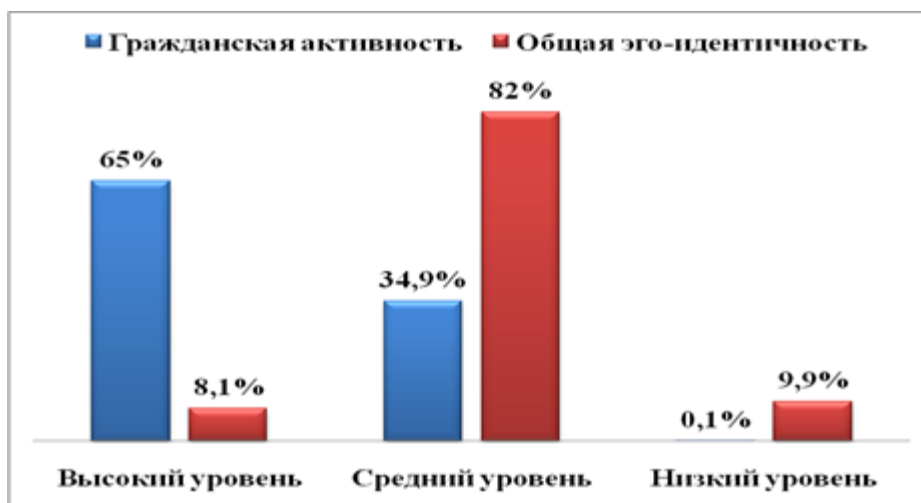
Таблица 21

Разпределение на нивата на сформированост на гражданската активност и на показателите на общата егоидентичност (обща извадка)

	Гражданска активност	Обща его-идентичност
Високо ниво	65%	8,1%
Средно ниво	34,9%	82%
Ниско ниво	0,1%	9,9%

Рис. 26

Разпределение на нивата на сформированост на гражданската активност и на показателите на общата егоидентичност (обща извадка)

В нашето изследване използваме две психологически понятия: гражданска активност и статут на егoидентичност.

Гражданската активност е осъзнато участие на човека в живота на обществото, отразяващо неговите реални действия по отношение на обкръжаващото го в личен и обществен план, насочено към реализацията на обществените ценности при разумно съотношение на личностните и обществените интереси. Аргументи на гражданската активност се явяват осъзнатите причини, ръководейки се от които човек взаимодейства с останалите хора, оказва влияние на другите и осъществява различни видове значима гражданска дейност. Ние обособяваме четири компонента на гражданската активност: политическа активност, политическа съзнателност, наличие на нравствени ориентири, сътрудничество в малка социална група.

Гражданската активност се формира в условията на демократично гражданско общество. Държавата си е поставила важна задача за формиране у гражданите на чувство за съпричастност, необходимост от активна дейност за благо на цялото общество, с цел повишаване на нивото на гражданската активност на населението.

Егоидентичността е непрекъснатост и тъждественост на Аза, цялостност на личността, която се запазва, независимо от измененията, ставащи в процеса на нейното развитие и ръст. Това е идентичност, при която човек отъждествява себе си с някаква социална група, голяма или малка общност, приемайки нейните цели и ценности, считайки себе си за неин член. Според Ериксън задачата на егото е да обезпечи нормално развитие на личността. Аз-ът е способен да се самоусъвършенства в продължение на целия живот, да помага за справянето с вътрешните конфликти и да коригира недостатъците в развитието на психиката. Макар че Ериксън разглежда егото като отделна субстанция, в същото време смята, че то е неразривно свързано със социалната и соматичната част на личността.

Формирането на егоидентичността е дълбинно преустройство във всички сфери, влизащи в това понятие, преценка на личностната зрялост, реструктуриране на личностното съзнание.

Следователно понятието „Гражданска активност“ е по-социализирано, а понятието „Егоидентичност“ е по-индивидуализирано, което обяснява несъпадението на изразеността в нивото на сформираност при юношите и девойките.

За юношите и девойките на 14 – 24 години е характерно значително изпреварване в развитието на гражданската активност в сравнение с развитието на егоидентичността (65% от изследваните лица показаха високо ниво на сформираност на гражданската активност и едва 8,1% от респондентите демонстрираха високо ниво на егоидентичността).

Таблица 22

Коефициент на корелацията между показателите по методиката „Гражданска позиция“ и „Въпросник на Маршиа“ (цялата извадка)

МЕТОДИКИ	Гражданска позиция – Въпросник на Дж. Маршиа	
	ρ	α
ГРУПИ		
ЦЯЛАТА ИЗВАДКА	0,346	0,001

В резултат на статистическия анализ на корелацията (коефициент на корелация на Спирман) беше разкрита значима корелационна връзка между показателите по методиките „Гражданска позиция“ и „Въпросник на Дж. Маршиа“ ($p = 0,346$; $\alpha = 0,001$) според данните на цялата извадка изследвани лица.

Рис.27
Разпределение на нивата на сформираност на гражданската активност и показателите на общата егоидентичност (1 група)

Рис.28
Разпределение на нивата на сформираност на гражданската активност и показателите на общата егоидентичност (2 група)

Рис.29
Разпределение на нивата на сформираност на гражданската активност и показателите на общата егоидентичност (3 група)

Анализирайки показателите с отчитане на възрастта на изследваните лица, виждаме, че резултатите за юношите и девойките от първа и втора възрастова група потвърждават направения извод. Интересен е феноменът, разкрит при трета възрастова група (22 – 24 години); при юношите и девойките в периода на късното юношество показателят на общата егоидентичност превишава нивото на сформированост на гражданската активност (91% и 63,6% съответно). Дадените резултати може да се обяснят с факта, че в нашето изследване участваха студенти в магистърска степен, които се обучават в направление Педагого-психологическо образование. Възможно е студентите, изучаващи психология, по-интензивно да преминават периода на изграждане на идентичността. Предполагаме, че получените резултати са верни за конкретната извадка.

Таблица 23

Коефициент на корелацията между показателите според методиката „Гражданска позиция“ и „Въпросник на Маршиа“ (по възрастови групи)

МЕТОДИКИ	Гражданска позиция – Въпросник на Дж. Маршиа	
	ρ	α
ГРУПИ		
Групи (14-17 години)	0,391	0,001
Групи (18-21 години)	0,27	0,001
Групи (22-24 години)	0,366	0,014

В резултат на статистическия анализ на корелацията (коэффициент на корелацията по Спирман) беше разкрита значима корелационна връзка между показателите вътре в трите възрастови групи между показателите по методиките „Гражданска позиция“ и „Въпросник на Маршиа“.

По-нататък ще разгледаме връзката на нивото на сформираност на гражданската активност и нивото на общата егоидентичност с цел да се открият джендърните различия.

Рис.30
Разпределение на нивата на сформираност на гражданската активност и показателите на общата егоидентичност (юноши)

Рис.31
Разпределение на нивата на сформираност на гражданската активност и показателите на общата егоидентичност (девойки)

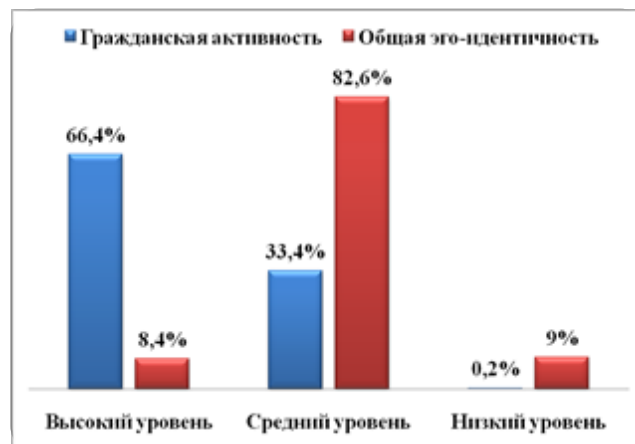

Таблица 24

Коефициент на корелацията между показателите според методиката „Гражданска позиция“ и „Въпросник на Дж. Маршиа“ (групи юноши и девойки)

МЕТОДИКИ	Гражданска позиция – Въпросник на Дж. Маршиа	
	ρ	α
ГРУПИ		
ЮНОШИ	0,473	0,001
ДЕВОЙКИ	0,282	0,001

В резултат на статистическия анализ на корелацията (коефициент на корелацията по Спирман) беше разкрита значима корелационна връзка вътре в групите от юноши и девойки между показателите по методиките „Гражданска позиция“ и „Въпросник на Дж. Маршиа“.

Получените резултати не показаха джендърни различия по отношение на нивото на сформированост на гражданската активност и нивото на общата егоидентичност. Данните, получени при диагностициране на юношите и девойките, напълно потвърждават резултатите според общата извадка на изследваните лица.

Следователно шестата хипотеза на нашето изследване напълно е потвърдена.

Изводи

1. Резултатите от даденото изследване позволяват да се направи извод за формирането на гражданска позиция при учениците и студентите, за тяхното активно отношение към социалната действителност, политиката, обществото. При съвременните юноши и девойки се наблюдава изразеност на всички личностни качества, необходими за формирането на активна гражданска позиция, и най-вече - на наличие на нравствени ориентири. Наблюдава се

значително повишаване на нивото на формиране на гражданската активност при прехода от късно тийнейджърство към юношеска възраст и незначително понижаване на нивото в периода на зрялото юношество, тъй като на преден план излизат други възрастови задачи (изграждане на семейство, професионално израстване).

2. Съществуват незначителни джендърни различия в качеството на промяна на нивото на формиране на гражданската активност. На възраст 14 – 17 години девойките демонстрират по-високо ниво на развитие на гражданската активност, отколкото юношите. Но с увеличаването на възрастта протичат изменения и юношите на 18 – 21 и 22 -24 години проявяват по-голям интерес към обществения и политическия живот на обществото, отколкото девойките. Може да се предположи, че с увеличаването на възрастта юношите започват да разбират, че личността е човек не само политически образован, знаещ, но и активно действащ. Това разбиране се появява в процеса на политическата социализация, в процеса на превръщането му в личност, способна да изпълнява своите граждански задължения. При девойките на възраст 18 – 21 години, и особено на възраст 22 – 24 години особено място заемат духовно-нравствените ориентири, които характеризират качеството на поведението на човека в съответствие с общочовешките духовни, морално-етични норми. На възраст 22 – 24 години, както юношите, така и девойките, демонстрират незначително понижаване на нивото на формиране на гражданската активност. Това обаче при юношите е свързано с трудностите при сътрудничество в малки социални групи, а при девойките – с понижаването на политическата съзнателност.
3. Най-изразен механизъм на нарушаване на обществените морални норми при съвременните ученици и студенти е „приписването на вината“, което говори за тенденцията да обвиняват жертвата в това, че тя със своето поведение е

„заслужила да бъде“ жертва на противоправни действия по отношение на себе си и да приписват вината на самите пострадали. Най-слабо е изразен механизмът „дехуманизация“ - юношите и девойките не са склонни да обясняват осъдителното поведение с обстоятелствата или с други външни фактори.

4. Семейството, като ресурс за развитието на гражданската позиция, е от голямо значение за съвременните младежи в сравнение с училището/университета, т.е. за тях са очаквани и много ценни подкрепата и поощрението на родителите.
5. Получените данни убедително доказват наличие на повишаване на нивото на личностната егоидентичност при прехода от късно тийнейджърство към ранно и късно юношество, но се наблюдава неравномерност на този процес. Най-голям скок в повишаването на нивото на идентичност се наблюдава при юношите и девойките на 22 – 24 години. Ние обаче не се осмеляваме да правим обобщени изводи на основата на тези данни, тъй като съществува голяма вероятност тези резултати да са характерни за конкретната извадка. Изследваните лица от дадената възрастова група са студенти в магистърска степен, които се обучават в направление Психолого-педагогическо образование. За младежите и девойките, изучаващи психология, е характерно по-дълбоко преосмисляне на своето Аз и умението да се справят с вътрешните конфликти в сравнение със студентите от другите специалности или завършилите образованието си на ниво бакалавърска степен. Предполагаме, че респондентите на 22 – 24 години от по-обширна извадка без съмнение ще демонстрират повишаване на нивото на личностната егоидентичност, но тези изменения няма да имат толкова ярко изразена форма.
6. Резултатите от изследването на формирането на личностната идентичност на юношите и девойките на 14 -24 години показва, че най-характерни са

статусите Мораториум и Предрешена идентичност. Само незначителен брой юноши и девойки демонстрират статуса Постигната идентичност както в периода на ранното , така и в периода на зрялото юношество. Като цяло резултатите от експеримента позволяват да се констатира повишаването на статуса на егоидентичността при прехода от късно тийнейджърство към ранно юношество и запазването на тази тенденция при достигането на зряла юношеска възраст. За юношите и девойките е характерна възрастова динамика на егоидентичността по посока на формирането на по-високи статуси. Основната посока на формирането на статусите на егоидентичността при юношите и девойките се съдържа предимно в прехода от статусите Дифузна идентичност и Предрешена идентичност към по-високия статус Мораториум.

7. Съществува значителна неравномерност при усвояването от юношите и девойките на различните сфери на самоопределение: Професия, Политика, Приятелство, Любов, Семейство. Най-значими промени при юношите и девойките стават в сферите Политика и Приятелство, по-малко са в сферите Професия, Любов, Семейство. Получените резултати показват, че при съвременните юноши и девойки по-бързо се развиват онези сфери, които са „насочени навън“. В сферите, отнасящи се до личностната насоченост (Професия, Любов, Семейство), преобладава статусът Мораториум. Юношите и девойките както в ранното, така и в зрялото юношество преминават преминават период на преосмисляне, преценка на личностна зрялост, реструктуриране на личностното съзнание.

- В сферата Семейство се получава рязко увеличаване на броя на девойките на 22 – 24 години, намиращи се в статус Постигната идентичност. В дадената възраст много от тях вече са сключили брак, или имат постоянен партньор и се замислят за създаване на семейство. Трябва да се отбележи, че

при девойките с увеличаването на възрастта равномерно се повишава статусът на идентичност в дадената сфера, докато при юношите се получава рязко повишаване към момента на завършване на училище и постъпване в университет, а във възрастта 22 – 24 години незначително се понижава.

- В сферата Професия през всички възрастови периоди преобладаващият брой юноши и двойки се намерат в статус Мораториум и само незначителен брой от тях в статус Предрешена идентичност.

- В сферата Любов повече от 90% от изследваните лица от всички възрастови групи се намират в статус Мораториум. Интересен е фактът, че нито един юноша не е отнесен към статуса Постигната идентичност, докато при девойките се срещат респонденти, намиращи се в този статус. Дадените резултати може да се обяснят с различното емоционалното изразяване на любовта при мъжете и жените. В процеса на историческото развитие на човека при мъжете и жените са се сформирали устойчиви отличителни особености в проявяването на емоционалност.

- В сферата Приятелство при юношите и девойките се наблюдават значими изменения в зависимост от възрастта. Броят на девойките, достигнали статуса Постигната идентичност, равномерно се увеличава. При юношите се наблюдава рязък скок на повишаване на статуса в периода на ранното юношество и също толкова рязко понижаване в периода на късното юношество. Дадения феномен си обясняваме с преосмислянето от юношите на 22 – 24 години на изискванията, отнасящи се към понятието Приятел; на преден план излиза възрастното понятие Мъжко приятелство, което изисква пълно отдаване и разбиране. Даденият период на преоценка на ценностите позволява на юношите да останат в статуса Мораториум.

- В сферата Политика незначителен брой ученички и студентки от бакалавърските програми са достигнали статуса Постигната идентичност. И

чак в периода на късното юношество (22 – 24 години) при девойките рязко се повишава статуса на идентичност в дадената сфера. При юношите се наблюдава рязко понижаване на статуса в периода 18 – 21 години и повишаване на възраст 22 – 24 години.

Нивото на сформированост на гражданската активност частично намира отражение в нивото на личностната егоидентичност: на високото ниво на гражданската активност съответства както високо, така и средно ниво на личностната идентичност. За юношите и девойките на 14 – 24 години е характерно значително изпреварване в развитието на гражданската активност в сравнение с развитието на егоидентичността (65% от изследваните лица показаха високо ниво на сформированост на гражданската активност и едва 8,1% от респондентите демонстрираха високо ниво на егоидентичността).

Научно-приложни приноси в дисертационния труд

1. При изследването на личностната идентичност на юношите и девойките на 14 – 24 годишна възраст се установи, В резултат на проведеното дисертационно емпирично изследване е установено, че по-голямата част от юношите и девойките на възраст от 14 до 24 години притежават високо и средно ниво на гражданска активност; резултатите свидетелстват, че формираната гражданска позиция се проявява в активно отношение на учениците и студентите към социалните процеси и политиката.

У съвременните юноши и девойки ярко са изразени следните качества на личността, необходими за формирането на активна гражданска позиция:

- наличие на нравствени ориентири,
- политическа съзнателност.

2. При изследването на личностната идентичност на юношите и девойките на 14 – 24 годишна възраст се установи, че най-характерни за тях са статусите Мораториум и Предрешена идентичност. Само незначителен брой юноши притежават статуса Постигната идентичност.

Като цяло се наблюдава повишаване на статуса на егоидентичността при прехода от късното тийнейджърство към юношеството, а също така неравномерността при усвояването от юношите на различните сфери на самоопределение, което се проявява в неравномерното разпределение на статусите на егоидентичност.

3. Анализът на нивото на гражданска активност и личностна егоидентичност в съпоставка показва, че на високото ниво на гражданска активност съответства както високо, така и средно ниво (статус) на идентичност. За юношите и девойките на 14 – 24 годишна възраст е характерно значителното изпреварване на развитието на гражданска активност в сравнение с формирането на егоидентичността.

4. Данните от проведеното изследване могат да служат за практически разработки на образователни програми и методики за формиране на активна гражданска позиция у юношите и девойките – ученици и студенти.

Някои резултати са частично внедрени в практическата работа с учениците на Московско средно училище (ГБОУ „А.П. Марсев“) и студентите от Московски университет (МГППУ).

Списък на публикациите на автора:

1. Емельянова Е.А. Сформированность гражданской позиции у студентов: кросс-культурное исследование //Тезисы. Материалы XIV Городской научно-практической конференции с международным участием «Молодые ученые – столичному образованию». Том II.- М.: ГБОУ МГППУ, 2015.
2. Емельянова Е.А., Шаповаленко И.В. Гражданская позиция в контексте достижения личностной зрелости: кросс-культурное исследование студенческой молодежи //Статья. Материалы Пятой всероссийской научно-практической конференции по психологии развития «Горизонты зрелости». М.: ГБОУ МГППУ, 2015.
3. Emelianova E., Pietro Lucisano. Formazione di una coscienza di cittadinanza tra studenti del primo e secondo anno di laurea in psicologia e pedagogia //Статья. Электронный журнал Первого Римского университета «LaSapienza» (Италия). октябрь, 2015.
<http://lnx.pubblitesi.it/schede-sintetiche/area-sanitaria/1140-elizaveta-emeljanova-formazione-di-una-coscienza-di-cittadinanza-tra-studenti-del-primo-e-secondo-anno-di-laurea-in-psicologia-e-pedagogia>
4. Елизавета А. Емельянова «Развитие гражданской позиции в юношеском возрасте: кросс-культурное исследование студенческой молодежи //Статья. Психология на развитии, университетско издательство «Паисий Хилендарски» (Болгария), Бр.2, 2016.

